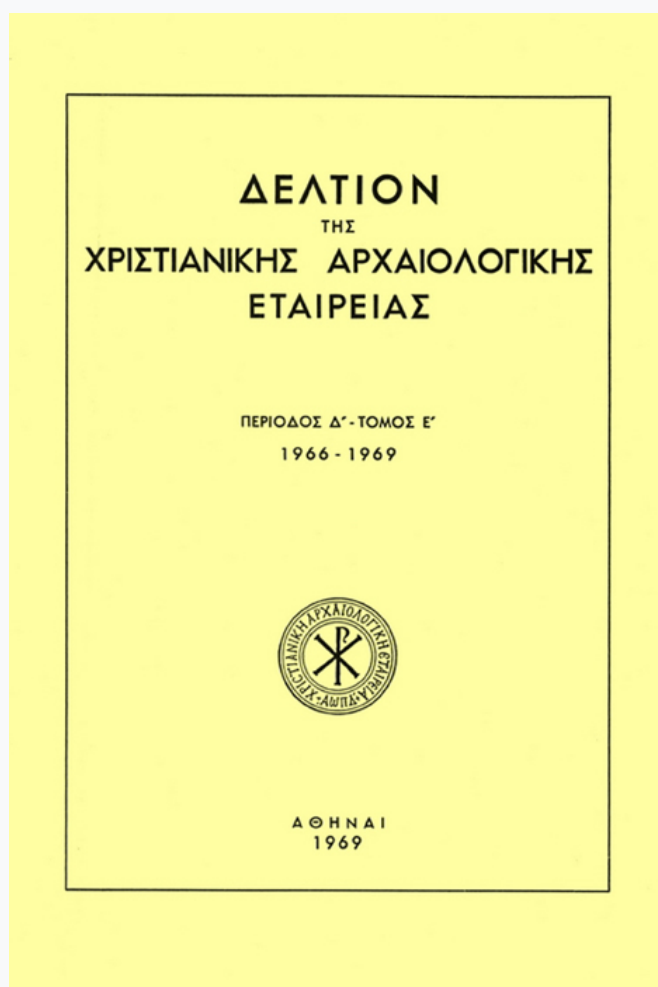

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 5 (1969)

Δελτίον ΧΑΕ 5 (1969), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ευαγγελίδη (1888-1959)

Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού (πίν. 32-53)

Ιωάννης Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

doi: [10.12681/dchae.784](https://doi.org/10.12681/dchae.784)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ Ι. Ν. (1969). Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού (πίν. 32-53). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 5, 57-104. <https://doi.org/10.12681/dchae.784>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών
μνημείων του Ωρωπού (πίν. 32-53)

Ιωάννης ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 5 (1969), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ευαγγελίδη (1888-1959) • Σελ. 57-104

ΑΘΗΝΑ 1969

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΕΠΙ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ
(ΠΙΝ. 32 - 53)

Α'. ΓΕΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

Πρὸ δώδεκα, περίπου, ἐτῶν εἶχον περιηγηθῇ τὸ πρῶτον τὴν περιοχὴν τοῦ Ὁρωποῦ, ὁπότε καὶ μοι ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῶ καὶ μελετήσω ὁκτὼ ναοὺς εὐρισκομένους ἐντὸς τοῦ χωρίου Ὁρωπός, ὅπερ ἀπέχει περὶ τὰ τρία χιλιόμετρα τοῦ ὁμωνύμου λιμένος, τῆς Σκάλας Ὁρωποῦ (σχέδ. 1). Ἐνθυμούμαι, ἔκτοτε, ὅτι ἡ θέα τοῦ γαλήνιου Ἀττικοῦ τοπίου καὶ τῶν ἐρειπωμένων μνημείων μὲ εἶχον συγκινήσει βαθέως, δι' ὃ καὶ πλειστάκις ἐπανάλαβα τὰς ἐπισκέψεις μου, ἀφ' ἑνὸς μὲν θαυμάζων τὴν φυσικὴν καλλονήν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εὐρίσκων κάθε φορὰν πλεῖστα ὅσα νέα σημεῖα πρὸς μελέτην ἐπὶ τῶν ἐρειπωμένων ναῶν.

Πρὸ ὅμως ἐμοῦ, καὶ δὴ κατὰ τὸ ἔτος 1927, ὁ ἄοκνος μελετητὴς καὶ σεβαστὸς μου καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος εἶχεν ἐρευνήσει τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ καὶ τοῦ παρακειμένου Συκαμίνου¹. Ἐπὶ τριάκοντα δύο μετέπειτα ἔτη οὐδεὶς ἡσχολήθη μὲ τὴν δημοσίευσιν μελέτης τινὸς περὶ τῶν ρηθέντων ναῶν, μέχρις ὅτου τῷ 1959 ὁ βυζαντινολόγος κ. Μανόλης Χατζηδάκης ἠρευνήσας τὰς σωζομένας ἀξιολόγους τοιχογραφίας ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου² ἀνασκευάσας καὶ τὴν ἀρχικῶς διατυπωθεῖσαν χρονολόγησιν περὶ τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μελετῶν φαίνεται σαφῶς ἡ ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ σημασία τῶν μνημείων, ἥτις, δυστυχῶς, εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς ἐντοπίους ἔτι δὲ καὶ εἰς τοὺς «ἀρμοδίους», καὶ ἰδοὺ διατί : Κατὰ τὰς κατὰ καιροὺς ἐπισκέψεις μου διεπίστωσα ὅτι τὰ μοναδικὰ διὰ τὴν περιοχὴν ἐρείπια κατεστρέφοντο ταχέως, τόσον, ἐκ τῆς προσβολῆς ὑπὸ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ χρόνου, ὅσον, καὶ τὸ τραγικώτερον, ὑπὸ τῶν Ὁρωπίων, οἵτινες ἀδιστάκτως χρησιμοποιοῦν τὰ οἰκδομικὰ ὑλικά τῶν μνημείων διὰ τὰς συγχρόνους κατασκευὰς των. Πολλάκις καὶ αὐτοὶ οἱ παῖδες τοῦ χωρίου ἀρέσκονται ν' ἀναρριχῶνται ἐπὶ τῶν ἐρειπωμένων τοίχων καὶ θόλων καὶ νὰ κατακρημνίζουν λίθους καὶ θολίτας μὲ τὴν ἰδιάζουσα παιδικὴν — καὶ ἐν τῇ ἀφελείᾳ των — καταστρεπτικὴν μανίαν.

Οὐδεὶς ἀσφαλῶς θὰ ἔλαβε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν του ὅτι ἡ παρουσία ἔστω

1. ΔΧΑΕ, περ. Β, τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1927, σ. 25 - 45.

2. ΔΧΑΕ, περ. Δ, τόμ. Α', 1959, σ. 87 κέ.

καὶ ἑνὸς ἀσημάντου ἐκ πρώτης ὄψεως λιθαρίου εὕρισκομένου εἰς τὴν ἐκ κατασκευῆς θέσιν του δύναται νὰ ἐπιλύσῃ πολλά ἐπιστημονικὰ προβλήματα, τὰ ὅποια ἄλλως ἢ θὰ παραμείνουν ἄλυτα ἢ θὰ ἐπιλυθοῦν ἐσφαλμένως. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι καὶ πλῆθος μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἐνεπιγράφων ἢ γλυπτῶν στοιχείων συνεχῶς ἐξηφανίζοντο ἀφαιρούμενα, προφανῶς ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων, ἀφοῦ τὰ μνημεῖα παραμένουν ἀφύλακτα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ τείνουν συντόμως νὰ ἐξαφανισθοῦν. Εὐτυχῶς ἡ ἔρευνα τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη μελέτη καὶ ἀποτείχισις τῶν σημαντικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου θὰ μᾶς διαφυλάξουν πολλά ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ζωγραφικὴν τέχνην τοῦ Ὁρωποῦ.

Θέλων νὰ συμβάλω κι ἐγὼ διὰ τῶν μικρῶν δυνάμεών μου εἰς τὴν διαφύλαξιν τῶν μνημείων τοῦ Ὁρωποῦ ἐπιχειρῶ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης ἐργασίας. Σκοπός μου εἶναι ν' ἀσχοληθῶ μὲ τὴν συμπληρωματικὴν ἐκθεσιν διαφόρων παρατηρήσεων ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ τῆς τέχνης των, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐν γένει τεχνικὴν τῆς κατασκευῆς των, ἥτις δὲν ἔχει μελετηθῇ ὑπὸ τῶν προρρηθέντων μελετητῶν. Ἡ σημασία μιᾶς ἐρεῦνης ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς νομίζω ὅτι ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν ἑξῆς :

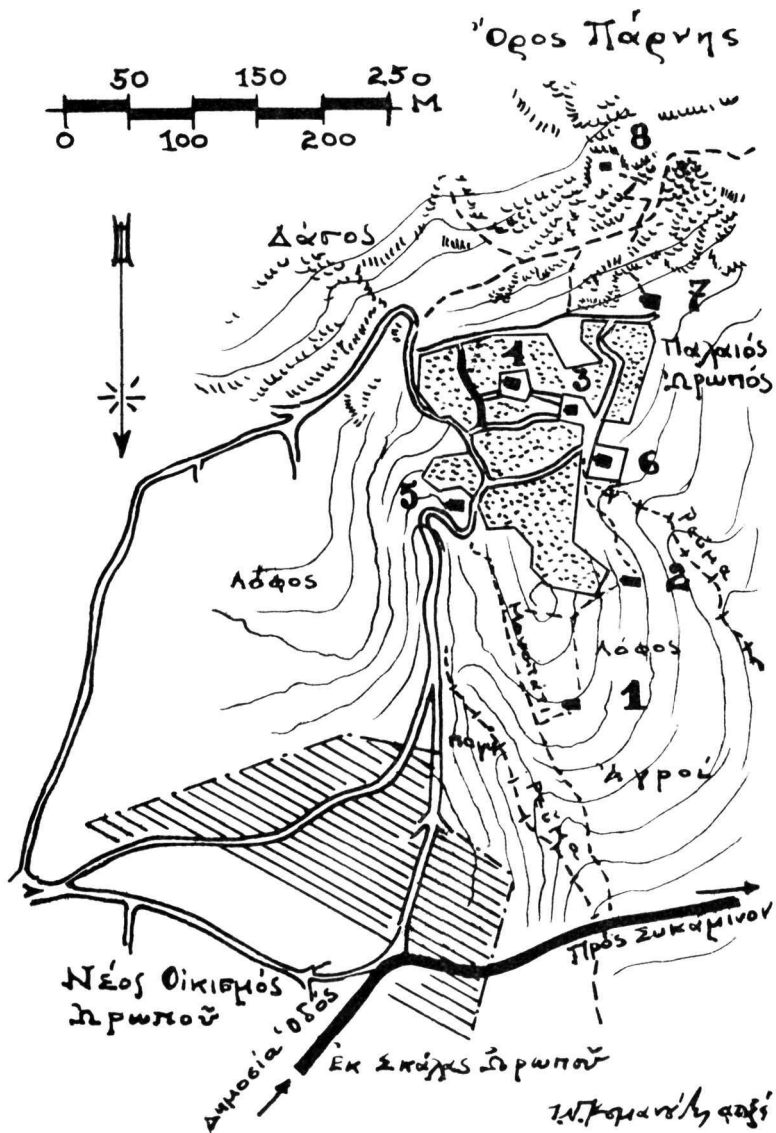
- α. Διότι οὕτω θὰ ἐπιτευχθῇ νὰ διασωθῇ ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη μιᾶς ομάδος ναῶν τῆς Ἀττικῆς, ἥτις μᾶς ἐνδιαφέρει ἱστορικῶς καὶ ἀρχιτεκτονικῶς καὶ ἡ ὁποία συντόμως θ' ἀπολεσθῇ.
- β. Διότι φρονῶ ὅτι δὲν νοεῖται μόνον ἡ ἀπλῆ μορφολογικὴ ἢ τυπολογικὴ ἔρευνα ἑνὸς μνημείου ἄνευ τῆς ἐκ παραλλήλου γνώσεως τῆς δομικῆς του ἀνατομίας, δηλαδὴ τῶν ὑλικῶν καὶ τῶν μεθόδων κατασκευῆς του καὶ τῶν τυχόν ξένων κατασκευαστικῶν ἐπιρροῶν. Ἄς μὴ λησμονῶμεν ἐν ἀξίωμα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς : ὅτι ὅπου ἐμεγαλουργήσεν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐμεσουράνει ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη.
- γ. Διότι ἡ περιοχὴ τοῦ Ὁρωποῦ παρουσιάζει καὶ τὴν ἐξῆς ἰδιομορφίαν :
  1. συνδέεται μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ φραγκικοῦ στοιχείου ἐν Ἑλλάδι³ καὶ
  2. ἀνήκει εἰς μίαν γνωστὴν διὰ τὴν σεισμογενεῖάν της περιοχὴν τῆς Ἀττικῆς.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἐνδιαφέρει νὰ ἐρευνηθῇ : α) ποία ἦτο ἡ ἐπιρροὴ τοῦ φραγκικοῦ στοιχείου ἐπὶ τῆς ἐγχωρίας βυζαντινῆς παραδόσεως ἐν τῇ ναοδομίᾳ καὶ β) ἂν οἱ τότε μαῖστορες ἐγνώριζαν τὸ σεισμογενὲς τῆς περιοχῆς καὶ εἶχον συγκεκριμένον τινὰ τρόπον ἐν τῇ τεχνικῇ των πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν σεισμικῶν καταπονήσεων.

3. Οὐίλ. Μίλλερ, Ἡ Φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1909 - 10, σ. 108 Α, 151 Α, 429 Α καὶ 37 Β, 44 Β.

δ. Τέλος, νομίζω ότι ή έμπεριστατωμένη έρευνα τής οικόδομικής τέχνης ένός μνημείου, καί δη μιās ώρισμένης χρονικής περιόδου καί περιοχής, ένδιαφέρει άπολύτως τήν 'Ιστορίαν τής 'Αρχιτεκτονικής διά μιάν γενι-

Σχέδ. 1. Τοπογραφικόν σκαρίφημα χωρίου Παλαιός Ωρωπός.

1. "Άγιοι Απόστολοι, 2. "Άγιος 'Ιωάννης, 3. Μεταμόρφωσις Σωτήρος, 4. "Άγιος Βλάσιος, 5. "Άγιος Νικόλαος, 6. Κοίμησις τής Θεοτόκου, 7. "Άγιος Γεώργιος, 8. "Άγιος Γεώργιος.

κευμένην συγκριτικήν ἔρευναν ἐπὶ τῶν μεθόδων δομῆς τῶν μνημείων τῆς πατρίδος μας.

Αἱ ἀκολουθοῦσαι ἐνταῦθα παρατηρήσεις καὶ κρίσεις ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς τῶν ναῶν δὲν θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ γίνονιν ἂν τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ ἦσαν ἀκέραια. Τὸ θλιβερόν γεγονὸς τῆς καταστροφῆς, ἐνῶ μᾶς στερεῖ τῆς μουσειακῆς παρουσίας τῶν μνημείων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἐν γένει αἰσθητικῶν καὶ μορφολογικῶν διδαγμάτων, ὅμως ἀποβαίνει ἀφορμὴ ἵνα γνωρίσωμεν καλῶς τὸν δομικὸν καὶ στατικὸν ὀργανισμόν των καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν ἀποτελοῦν. Δηλαδή συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ἐρευνητὴν ἀρχιτέκτονα κάτι ἀνάλογον ὥς καὶ μὲ τὸν ἀνατόμον, εἰς ὃν ἡ χρησιμότης τοῦ πτώματος εἶναι μεγίστη, διότι δι' αὐτοῦ ἀναλύει τὰ συνιστῶντα τὸν ὀργανισμόν μέρη, ἐξετάζει τὴν δομὴν των, τὴν σχέσιν των καὶ οὕτω γνωρίζει τὴν σύνθεσιν καὶ λειτουργίαν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

Κατωτέρω θὰ προβῶ εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν πάσης φύσεως παρατηρήσεων μου ἐφ' ἐκάστου ναοῦ κεχωρισμένως, ἀκολουθῶν τὸ ὁδοιπορικὸν τῶν ἐπισκέψεών μου.

Β'. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

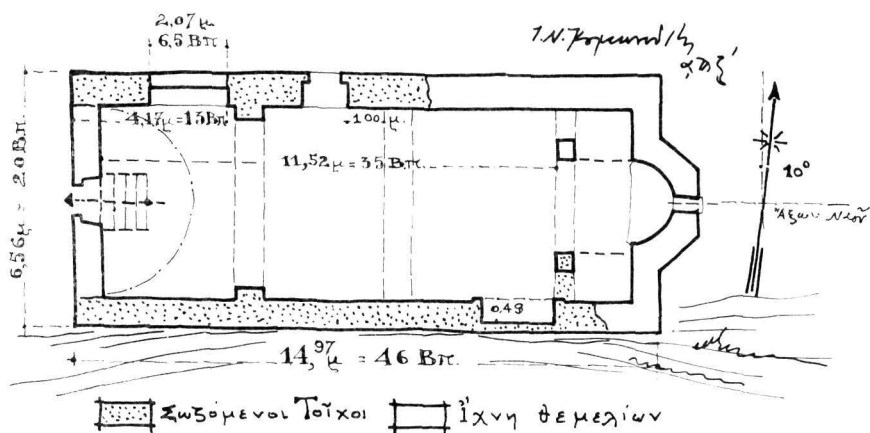
1. Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι

1. Γενικότητες. Ὁ ναὸς κεῖται κατερειπωμένος εἰς τὰς παρυφάς χθαμαλοῦ λόφου πρὸ τοῦ χωρίου Παλαιὸς Ὁρωπὸς (σχέδ. 1, πίν. 32 α). Ἡ μεγαλύτερα καταστροφή τοῦ κτηρίου παρατηρεῖται εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας περιοχάς ἤτοι : εἰς τὴν κάλυψιν, εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον μετὰ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον. Σήμερον οὐδὲν διακρίνεται πλέον ἐκ τῆς παλαιᾶς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διότι αὕτη ἔχει καταστραφῇ καὶ καταχωσθῇ ὑπὸ τῶν καταπεσόντων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν. Ὁ νότιος τοῖχος κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ μήκους του ἔχει ὕψος 3.20 μ., ἐνῶ ἐγγὺς τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ 2.30 μ. (πίν. 32 γ). Ὁ βόρειος τοῖχος ὑψοῦται πάλιν μέχρι τῶν 3.10 - 3.30 μ. (πίν. 32 β). Ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ ὑφίσταται ὀρθογωνικὸς πεσσὸς διαστάσεων 0.55 × 0.55 καὶ ὕψος 2.10 μ. περιβαλλόμενος πρὸς νότον ὑπὸ νεωτέρας τοιχοποιίας (σχέδ. 2). Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου ἔχει γίνεαι οὕτως ὥστε ὁ ἄξων του κλίνει κατ' ἄξιμόν 80° μοιρῶν, διάταξις ποὺ ἐπιτρέπει εἰς τὰς μακρὰς πλευράς του ν' ἀκολουθοῦν τὰς ἰσοῦψεῖς τοῦ ἐδάφους. Ἀπόρροια τῆς τοιαύτης διατάξεως εἶναι τὸ ἀνισοπαχὲς μεταξὺ νοτίου καὶ βορείου τοίχου. Ὁ ἐπὶ τῆς κλίσεως εὐρισκόμενος τοῖχος ἔχει ποικίλον πλάτος, 0.83 - 0.87 μ., ἐνῶ ὁ πρὸς νότον 0.70 μ. Τοῦτο ἐπιβάλλεται ἐκ λόγων στατικῆς ἀναγκαιότητος, ἵνα ὁ υψηλότερος τοῖχος παραλαμβάνῃ ἀνετώτερον καὶ ἐπὶ τοῦ ἀσφαλοῦς τὰς ὠθήσεις τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἐδραζομένου κυλινδρικοῦ θόλου.

Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι τὰ σημερινὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ ἀκολουθοῦν κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τὴν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου δημοσιευομένην κάτοψιν⁴, πλὴν τινων διαφορῶν, ἃς καὶ θὰ ἀναφέρω ἐν συνεχείᾳ.

Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος κατέταξε τυπολογικῶς τὸ κτήριο ἐν εἰς τὰς μονοκλίτους ξυλοστέγους βασιλικάς, καὶ παρατήρησεν ὅτι τὸ ἐγγὺς τῆς εἰσόδου ἐγκάρσιον τόξον μετὰ τῶν ποδαρικῶν θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὴν στήριξιν τῆς ξυλίνης στέγης, ἐπεσήμανε δὲ τὴν ἰδιομορφίαν δύο ὀγκωδῶν πεσσῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ.

Τέλος στηριζόμενος ἐπὶ τῆς μορφῆς τῶν πωρίνων πλαισίων τῶν δύο

Σχέδ. 2. "Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Κάτοψις μετὰ συμπληρώσεων.

κογχῶν τοῦ ναοῦ, ὡς γράφει, συμπεραίνει κατόπιν συλλογισμῶν ὅτι ὁ ναὸς εἶναι «ἂν μὴ προγενέστερος τοῦλάχιστον τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας, ἥτοι ἀρχαιότερος τοῦ 1460»⁵. Ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τοῦ σεβαστοῦ μου καθηγητοῦ ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω καὶ ὠρισμένας ἰδικάς μου, κατόπιν τῶν τελευταίων ἐρευνῶν μου :

- α. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀποκλείεται νὰ ᾔτο ξυλόστεγος. Ἀσφαλῶς ἦτο θολοσκεπὴς καὶ δὴ διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ὡς μαρτυροῦσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ ἰσχυροὶ πλάγιοι τοῖχοί του (σχέδ. 2), ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ σφζόμεναι γενέσεις (ἐπὶ τοῦ βορείου μόνον τοίχου) τοῦ ποτὲ καλύπτοντος κυλινδρικοῦ θόλου καὶ τῶν ἐνισχύσεων αὐτοῦ (πίν. 32 β, γ).
- β. Τὸ πρὸς ἀνατολὰς σφενδόνιον μόλις διακρίνεται διὰ τοῦ ὑφαμιδίου του

4. ΔΧΑΕ, περ. Β, τόμ. Δ', 1927, σ. 41, εἰκ. 15.

5. ΔΧΑΕ, ἐ.ἀ. σ. 31.

καὶ ἐλαχίστου τμήματος τῆς γενέσεώς του (πίν. 32 β). Φαίνεται ὅτι εἶναι ἐνσωματωμένον μὲ τὴν τοιχοποιίαν καὶ τὸν θόλον. Τοῦναντίον ἢ πρὸς δυσμὰς ἐνίσχυσις ἔχει ὅλως διάφορον κατασκευὴν: φέρεται ὑπὸ δύο ποδαρικών ἅτινα δὲν συνδέονται καθ' ὅλον τὸ ὕψος των μετὰ τῶν ἀντιστοίχων τοίχων ἐφ' ὧν ἐφάπτονται. Τὸ πρὸς βορρᾶν συνδέεται σχεδὸν καθ' ὅλον τὸ ὕψος του, ἐνῶ τὸ πρὸς νότον μόνον καθ' ὕψος 1.00 μ. Θολῖται τῆς νευρώσεως οἵτινες εὐρέθησαν ἐπὶ τοῦ βορείου ποδαρικοῦ οὐδόλως συνεδέοντο μετὰ τῆς γενέσεως τοῦ θόλου διὸ καὶ ἐσχάτως κατέπεσαν (σύγκρινε εἰκόνας πίνακος 32 β, γ).

- γ. Δὲν σημειοῦται ἐν τῇ δημοσιευομένῃ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. ᾿Α. Κ. ᾿Ορλάνδου κατόψει ἢ πρὸς βορρᾶν καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τοῦ κτηρίου χαμηλὴ θύρα, ἥτις γεφυροῦται δι' ἰδιομόρφου ἐλαφρῶς τοξωτοῦ ὑπερθύρου (πίν. 32 β).
- δ. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου κόγχη δὲν φέρει πώρινον πλαίσιον ἐκ λαξευτῶν κυματίων φραγκικῆς μορφολογίας, ὥς ἀναφέρει ὁ καθηγητῆς κ. ᾿Α. Κ. ᾿Ορλάνδος⁶, ἀλλ' ἀπλοῦν ἐλαφρῶς τεθλασμένον ἐκ πωρολίθου, μὲ μόνον διάκοσμον ἐγγάρακτον γραμμὴν ὁμοιοθετον πρὸς τὴν ἀντυγα (πίν. 32 β, 33 α). Ἐξ ἄλλου ἢ ἀνωτέρω κόγχῃ δὲν ἄπτεται τῆς ΒΔ. παραστάδος τοῦ ναοῦ ἀλλ' ἀπέχει αὐτῆς 0.17 μ. (σχέδ. 2).
- ε. Τέλος ἀναφέρω ὅτι τὸ πλαίσιον τῆς τεθλασμένης κόγχης παρὰ τὸ ἱερὸν δὲν ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. ᾿Α. Κ. ᾿Ορλάνδου δημοσιευόμενον σκαρίφημα⁷. Δυστυχῶς ἐσφαλμένως καὶ ἀτελῶς ἀπετύπωσεν ἐσχάτως τοῦτο καὶ ὁ καθ. Ν. Μουτσόπουλος⁸ δι' ὃ καὶ προβαίνω ἐνταῦθα εἰς μίαν κατὰ τὸ δυνατόν ὀρθωτέραν παρουσίαν του παρέχων καὶ γεωμετρικὴν ἀνάλυσιν τῆς μορφῆς του. Σήμερον ἡ κόγχη αὕτη ἔχει τελείως καταστραφῇ (σχέδ. 3, 4 καὶ πίν. 33 β, γ, δ).

2. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ ναοῦ. Γενικῶς ἐκ τῆς ὅλης οἰκοδομικῆς διαπλάσεως τοῦ κτηρίου, καὶ εἰδικώτερον ἐκ τῆς προσεκτικῆς ἐρεῦνης τῆς τοιχοποιίας του, διεπιστώθη ὅτι τοῦτο ἔχει ἀκολουθήσει δύο οἰκοδομικά στάδια: τὸ στάδιον τῆς ἀρχικῆς του κατασκευῆς, καὶ τὸ στάδιον τῆς μερικῆς ἀνοικοδομήσεώς του, κατόπιν σεισμικῶν, ἀσφαλῶς, καταστροφῶν.

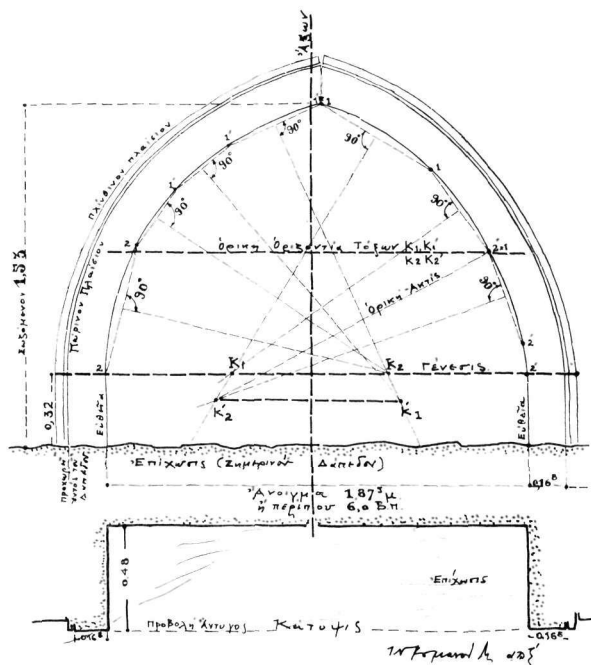
Ὁ νότιος τοῖχος πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀνοικοδομήσεως ἀπὸ τινος ὕψους καὶ ἄνω μὴ περιλαμβανομένης τῆς τεθλασμένης κόγχης. Δομεῖται κατὰ ζώνας ὕψους 0.60-0.63 μ. (ντουζένια), δι' ἀργῶν σφαιρομόρφων λίθων περιβαλλομένων ἐνίοτε καὶ διὰ θραυσμάτων κερά-

6. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 31.

7. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 31 εἰκ. 4.

8. Τεχνικά Χρονικά, Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1960, σ. 32, εἰκ. 48.

μων — οὐχὶ πλίνθων — πάχους 16-30 χιλ. (πίν. 32 γ, δ), καὶ δι' ἰσχυροτάτου κονιάματος. Ὡς δὲ διεπίστωσα ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν κεράμων γέμει ὀφιοειδῶν γραμμώσεων (δακτυλίδες) γενομένων ὑπὸ τοῦ κεραμοῦργου πρὸς ἐπίτευξιν καλυτέρας προσφύσεως μεταξὺ κονιάματος καὶ κεράμων. Ἐκ τινος πρὸς ἀνατολὰς περιοχῆς τοῦ Ν. τοίχου, ἣτις ἔχει καταρρεῦσει, παρατήρησα ὅτι οἱ κέραμοι εἶναι θραύσματα καὶ οὐχὶ ἀκέραια στοιχεῖα, καὶ ὅτι δὲν διήκουν καθ' ὅλον τὸ πάχος τῆς τοιχοποιίας. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς τοιχοποιίας παρουσιάζει πάλιν τὸν αὐτὸν τρόπον διαπλάσεως, ἐμφα-

Σχέδ. 3. Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι. Γεωμετρικὴ ἀνάλυσις τῶς κόγχης Ν. τοίχου.

νίζει δὲ καὶ ὁπὰς διὰ τὰ ἱκριώματα (τρυπόξυλα). Τὸ ἄτεχνον ὅμως τῆς δομῆς τοῦ ρηθέντος νοτίου τοίχου κορυφοῦται διὰ τῆς μὴ συμπλοκῆς τῶν λίθων τῶν δύο ὤψεων του. Τοῦτο ὠδήγησεν αὐτομάτως εἰς τὴν κατασκευὴν δύο μικροῦ πάχους κατακορύφων τοιχίων ὑψουμένων ἐν ἐπαφῇ τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸ ἄλλο, ἅτινα εὐκόλως διεχωρίσθησαν τῇ ἐπενεργείᾳ σεισμικῆς δράσεως. Πλέον, ὅμως, καὶ τὸ κονίαμα ἐμφανίζεται ὡς ἄκρως ἰσχνόν, διότι εἶναι κατεσκευασμένον οὐχὶ δι' εἰδικῆς ἄμμου δομῆς, ἀλλὰ διὰ κοινοῦ χώματος τῇ προσθήκῃ ἰχνῶν ἀσβέστου. Μικρὰ μᾶζα κονιάματος εὐκόλως συντρίβεται πιεζομένη διὰ τῶν δακτύλων, πρᾶγμα ποῦ δὲν ἀπαντᾷται ἐκεῖ ἐνθα ὑφίστανται τὰ παλαιὰ ἀρχικῶς κτισθέντα τοιχώματα.

Ἐκεῖ ταῦτα συντίθενται ἐξ ἄμμου θαλάσσης μετὰ μικρῶν ἀπεστρογγυλωμένων χαλίκων καὶ ὀστράκων μικρῶν κογχυλίων, ὡς καὶ συντριμμάτων κεράμων. Τὸ κονίαμα τοῦτο ὅπερ λιθοῦται τῇ συμβολῇ τῆς παχείας ἀσβέστου εἶναι πράγματι ἰσχυρώτατον, ὑδραυλικόν, ἀλλὰ καὶ ἐλαστικόν.

Εἰς τὸν πρὸς βορρᾶν ἀρχικὸν τοῖχον οἱ λίθοι εἶναι ἀργοί, περιβάλλονται ὑπὸ ὀλιγαριθμοτέρων θραυσμάτων, καὶ δικτυώνονται δι' ἀφθόνου κονιάματος ὅπερ καλύπτει καὶ μέγα μέρος τῆς ἐπὶ τῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου ὀψεως τῶν λίθων (πίν. 34 α). Ἡ περιγραφεῖσα περιβολὴ τῶν λίθων διὰ τόσον ἀφθόνου κονιάματος δὲν παρατηρεῖται εἰς τοὺς λοιποὺς παλαιούς τοίχους. Ἴσως δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν διὰ τῆς παραδοχῆς ἰδιοτύπου τινὸς τεχνικῆς τοῦ ἐκεῖ ἐργασθέντος οἰκοδόμου. Ἀναφέρω ἐπίσης, ὅτι αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ μόνον τοιχοποιίᾳ χρησιμοποιοῦντο πλίνθοι, ἀναμῖξ μετὰ τῶν λίθων, ἔχουν ποικίλας διαστάσεις, ὡς αἱ κατωτέρω, ὧν ὅμως ἀγνοῶ τὸ μήκος.

$B = 19$ ἐκ., $d = 4$ ἐκ., $B = 13^4$ ἐκ., $d = 2^5$ ἐκ., καθὼς καὶ θραύσματα $d = 3$ ἐκ. ($B =$ πλάτος καὶ $d =$ πάχος).

Ἀπασαί φέρουν τὰ δακτυλικά ἀποτυπώματα τοῦ πλινθουργοῦ τεχνίτου ἐπὶ τῆς μιᾶς μόνον ὀψεως, χάριν ἐπιτεύξεως μεγαλυτέρας προσφύσεως τῆς μάξης τοῦ κονιάματος ἐπὶ τῆς παρειᾶς ἐδράσεως τῆς πλίνθου. Ἡ μᾶζα τῶν δύνатаи νὰ διακριθῇ ἀναλόγως τοῦ χρωματισμοῦ τῆς εἰς δύο κατηγορίας: εἰς τὴν πρώτην ὁ χρωματισμὸς εἶναι ἔντονος ἐρυθρός, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν εἶναι ἀνοικτώτερος. Ἐν αὐτῇ δὲ παρατηροῦνται σφαιρικά κενὰ ἐλαχίστης διαμέτρου, προερχόμενα πιθανῶς ἐκ τῆς ἀναδύσεως φυσαλίδων κατὰ τὴν ἔψησιν τῶν πλίνθων ἐν τῷ κλιβάνῳ. Ταῦτα ἀσφαλῶς ἀποτελοῦν μειονεκτήματα τεχνικά, διότι μᾶς ἀποκαλύπτουν ἀδυναμίας ἐν τῇ κεραμικῇ καὶ δὴ κατὰ τὸν κλιβανισμόν, συντείνοντα εἰς μεγάλην ὑδροαπορροφητικότητα, καὶ συνεπῶς οἰκοδομικὴν ἀκαταλληλότητα. Σημειῶνω ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὴν δομὴν τῶν τοίχων χρησιμοποιοῦνται καὶ διάφορα ἄλλα ὑλικά:

α. Θραύσματα κεραμικῶν σκευῶν οἰκιακῆς χρήσεως (ὀστρακα). Ταῦτα παρουσιάζουν γάνωσιν καὶ διάκοσμον φυτικόν, χρώματος πρασίνου ἀνοικτοῦ μετὰ βάθους ὠχροκιτρίνου. Ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ βυζαντινῶν ἀγγείων, ὧν ἡ χρονολόγησις παρουσιάζει ὡς γνωστόν, μεγίστην δυσκολίαν.

β. Λαξευτοὶ γωνιόλιθοι μεγάλων διαστάσεων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κτηρίου, καὶ δὴ δι' ἐντέχνου δομῆσεως.

γ. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη (ἀκέραια ἢ τεμάχια τούτων) προερχόμενα ἐξ ἀρχαίων ἢ χριστιανικῶν κτηρίων:

Οὕτω εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἔχει χρησιμοποιηθῇ ὡς θολίτης τῆς τυφλῆς ἀβαθοῦς κόγχης μικρὸν κολουροπυραμιδοειδὲς παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον μετὰ φύλλων καλάμου λαξευμένον ἐπὶ λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου (πίν. 34 β). Πιθανῶς τοῦτο ἔστεφε κιονίσκον διλόβου ἢ τρι-

λόβου παραθύρου ναού τινος. Αί διαστάσεις του έχουν ως εξής: ύψος 0.13 μ., πλάτος άνω βάσεως 0.225 μ., πλάτος κάτω βάσεως 0.12 μ. Έχει χρησιμοποιηθῇ επίσης κυλινδρικών κίωνιον ἐξ ὑπολεύκου μαρμάρου διαμέτρου 0.159 μ. καθὼς καὶ λοξότμητον πρισματικὸν τοιοῦτον, ὡς τὰ ἐν τῷ τρούλλῳ τῆς Ἑλεούσης παρὰ τὸ γειτονικὸν χωρίον Συκάμινον.

Ἐτερον μαρμάρινον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος ἐξ ἄλλου κτηρίου — ἀγνώστου προελεύσεως — κατάκειται ἀναμῖξ μετὰ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ (πίν. 34 γ). Πρόκειται περὶ πλακοειδοῦς τεμαχίου, μὴ ἀκεραίου, καὶ διὰ τοῦτο τραπεζοειδοῦς μορφῆς (ἄνω βάσις 0.50 μ., κάτω βάσις 0.67 μ., ὕψος 0.50 μ., πᾶχος 0.11 μ.) ἐπὶ τῆς μιᾶς ἑδρας τῆς ὁποίας ὑπάρχει κυλινδρικὸν φάνωμα (πιθανῶς ὑποδοχὴ στροφῆς θύρας) διαμέτρου 0.09 μ., ἐνῶ ἐπὶ τῶν δύο στενῶν ἀνάγλυφος διάκοσμος ὑπὸ σχοινίων χωριζομένων ἀλλήλων διὰ τριπλῆς κυλινδροειδοῦς ταινίας. Ἡ τεχνικὴ τῆς λαξεύσεως τῶν, οὐχὶ ἄκρως ἔντεχνος, εἶναι ἀσφαλῶς τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Παρατήρησα, ἐπίσης, μετὰ τῶν ἐρειπίων ἕτερον τεμάχιον πωρίνου κιονίου, καθὼς καὶ ἀβαθὴ ὑδρορρόην πλάτους 0.13 μ., ὕψους 0.07 μ. καὶ βέλους αὐλακος 0.02 μ. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπίσκεψίν μου, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1968, δὲν ἀνεῦρον τὸ ἀνωτέρω κίωνιον καὶ τὴν ὑδρορρόην.

Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ εὔρηται ἐπίσης κυλινδρικός μαρμάρινος σφόνδυλος διαμέτρου 0.34 μ., σφζομένου ὕψους 1.0 μ. ὅστις κατὰ τμήμα ἔχει λαξευθῇ ὥστε ν' ἀποκτήσῃ μίαν ἐπίπεδον παράπλευρον ἑδραν, πλάτους 0.26 μ. Ἐπ' αὐτῆς ἔχει λαξευθῇ ἐπιγραφὴ κλασσικῆς, προφανῶς, ἐποχῆς, ἄκρως δυσανάγνωστος διότι τὸ 1/3 περίπου τῆς ἐκτάσεώς της ἔχει ὑποστῇ τελείαν φθοράν (πίν. 34 δ), ἐνῶ τῶν ὑπολοίπων 2/3 πολλὰ τῶν γραμμάτων ἔχουν καταστραφῇ. Εἰκάζω ὅτι ὁ ἀνωτέρω σφόνδυλος ἦτο τὸ κατώφλιον τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

Πλησίον τοῦ ὑφασιδίου τῆς ΒΑ. ἐνισχύσεως εὔρηται ἐντοιχισμένον μαρμάρινον λευκὸν ἀνάγλυπτον διακοσμητικὸν στοιχεῖον καλυπτόμενον ἐν μέρει ὑπὸ κονιαμάτων. Σημειῶνω, τέλος τὴν ὑπαρξίν μεγάλου μαρμαρίνου σφονδύλου πακτωμένου ἐντὸς τῶν καταπεσόντων ἐρειπίων πρὸ τοῦ ἱεροῦ.

δ. Διὰ τοὺς θόλους καὶ τὰ τόξα τοῦ ναοῦ ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ἐντέχνως λαξευμένοι θολῖται, οἵτινες διατηροῦνται εἰσέτι καὶ σήμερον ἀκέραιοι ἢ τεμαχισμένοι. Τὸ ὕψος τῶν εἶναι 0.105 - 0.12 μ., τὸ πλάτος τῶν 0.24 μ., καὶ ἡ μᾶζά τῶν εἶναι ἀσβεστολιθικὴ ἐκ λίθων τῆς περιοχῆς.

ε. Ἐν γένει ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀβαθὴς δξυκόρυφος κόγχη μετὰ πωρίνου πλαισίου τοῦ νοτίου τοίχου καὶ πρὸ τοῦ ἱεροῦ κειμένη (σχέδ. 3,4 καὶ πίν. 33 β,γ,δ), ἐξ ἧς ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος συνεπέρανε τὴν περίπου χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ. Αὕτη εἶχε βάθος 0.48 - 0.50 μ., περίπου ἄνοιγμα 1.87 μ. καὶ ὕψος μέχρι τῆς κλειδὸς 1.53 μ., μορφοῦται δὲ διὰ λα-

ξευτῶν πωρολίθων διαφόρων διαστάσεων συμπλεκόμενων ἐναλλάξ μετὰ τῶν δόμων τοῦ νοτίου τοίχου.

Ἡ μετωπικὴ ὄψις τῶν πωρολίθων (πίν. 33 γ,δ) διακοσμεῖται κατὰ πλάτος 0.168 - 0.18 μ. ὡς ἐξῆς: κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ἀντιγὸς σχηματίζεται κυλινδρικὸν κυμάτιον ὡς τὰ τῆς δυτικῆς μορφολογίας, ἐν συνεχείᾳ πλατεία σκοτία καὶ ἀκολουθῶς ζώνη ἐσχηματοποιημένων ἀστραγάλων καὶ ἑτέρα δι' ἰδιοτύπου πριονωτῆς ταινίας. Τὸ ὅλον σύνθετον κυμάτιον περιβάλλεται ὑπὸ λεπτῆς ἐρυθρᾶς πλίνθου (πίν. 33 γ). Ἡ ἀνωτέρω μορφή εἶναι ἀσφαλῶς δυτικῆς καταγωγῆς, ἡ δὲ τεχνικὴ τῆς λαξεύσεώς της δὲν προδίδει οὔτε κατ' ἐλάχιστον τὴν τελειότητα τῶν δυτικῶν λιθοζόων. Παρετήρησα, μάλιστα, ὅτι ὅλοι οἱ θολῖται δὲν φέρουν λαξευμένον τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς κυμάτιον ἐν ταῖς λεπτομερείαις του, γεγονὸς ὅπερ ἴσως πρέπει ν' ἀποδόσωμεν εἰς τὴν κατασκευὴν των ὑπὸ διαφόρων τεχνιτῶν (πίν. 33 δ). Οἱ τεχνῖται οὗτοι ἦταν ἀσφαλῶς ἐντόπιοι καὶ ἄπειροι. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου χαράξεως τοῦ τεθλασμένου τόξου τῆς κόγχης ἐπαληθεύεται τ' ἀνωτέρω: τὸ τεθλασμένον τόξον εἶναι ὑπερυψωμένον καὶ χαράσσεται διὰ τεσσάρων κέντρων διατεταγμένων συμμετρικῶς τοῦ ἄξονός του χωρὶς ὅμως νὰ ἔχη τηρηθῇ κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν του ἡ πρέπουσα τάξις διαδοχῆς τῶν κέντρων τῶν δύο συμμετρικῶν τόξων. Ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνωτέρω εἶναι νὰ παραμορφωθῇ τοῦτο, εὐτυχῶς ἐλαφρῶς (σχέδ. 3).

Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρωποῦ, καὶ εἰδικώτερον ἐφ' ἐνὸς θολίτου εἰς τὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας κατασκευασθεῖσαν θύραν (πίν. 46 δ), παρετήρησα τὴν παρουσίαν συνθέτων λαξευτῶν κυματίων παρεμφερῶν πρὸς τὰ ἤδη περιγραφέντα (πίν. 47 α) καὶ ἀσφαλῶς τεθέντων κατὰ δευτέραν χρῆσιν.

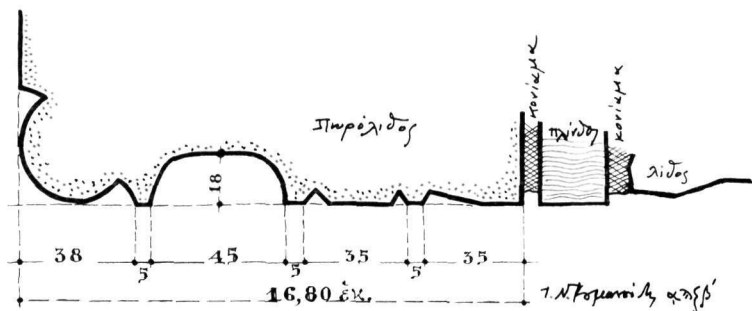
Συσχετίζων τις τὸ ἀνωτέρω παρατηρηθὲν κυμάτιον πρὸς τὸ πώρινον πλαισίον τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἔτι δὲ καὶ πρὸς τὴν ὑπαρξίν πληθώρας θραυσμάτων βεργίων καὶ λοιπῶν δυτικῆς μορφολογίας κυματίων, ἅτινα συχνάκις συναντῶνται εἰς τὰ ἐν γένει ἐρείπια τοῦ Ὁρωποῦ, θὰ ἡδύνατο νὰ συμπεράνῃ τὰ ἀκόλουθα: πάντα τὰ ἀνωτέρω κυμάτια προέρχονται ἐκ τινος ἀγνώστου ἡμῖν, λόγῳ καταστροφῆς, καὶ πιθανῶς σημαντικοῦ διὰ τὸν Ὁρωπὸν κτηρίου, ὅπερ θὰ εἶχε πλασθῇ διὰ στοιχείων ἀκολουθούντων τὰς ἀρχὰς τῆς δυτικῆς μορφολογίας. Τὸ κτήριο τοῦτο ἴσως πρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἀπετέλει τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς δυτικῆς μειονότητος ἥτις ἠκμαζε ποτὲ ἐν τῇ περιοχῇ, καὶ ὅτι θὰ κατεστράφη ἐκ τινος σεισμικῆς δονήσεως.

Κατὰ συνέπειαν ἡ χρονολόγησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων βλέπει ἤδη ἐν φῶς, διότι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πλέον μετὰ πεποιθήσεως ὅτι ὁ ἀρχικῶς κτισθεὶς ναὸς εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερος τῆς βυζαντινῆς περιό-

δου, ἀνήκει δὲ εἰς τοὺς χρόνους τῆς φραγκικῆς κατακτῆσεως τοῦ Ὁρωποῦ.

στ. Περαιίνων ἀναφέρω τὴν ἄκρως ιδιότυπον καὶ διὰ τοῦτο τεχνικῶς ἐνδιαφέρουσαν κατασκευὴν τοῦ ὑπερθύρου τῆς πρὸς βορρᾶν «θύρας». Τὸ εὖρος τῆς εἶναι 1.17 μ., τὸ ὕψος τῆς περίπου 1.50 μ. Τὸ ὑπέρθυρόν τῆς εἶναι διπλοῦν, μονόλιθον ἐξωτερικῶς ἐδραζόμενον ἰδιοτύπως ἐπὶ τῶν σταθμῶν τοῦ ἀνοίγματος (πίν. 35 β) καὶ διὰ θολιτῶν μὲ ἰσχυροτέραν καμπυλότητα (βέλος 0.16 μ.) κατὰ τὸ ἐσωτερικόν (πίν. 35 α). Ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπερθύρου ὑπάρχουν χονδροειδῆ φατνώματα (ὑποδοχαὶ στροφέων), καθὼς καὶ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου. Ἡ θέσις, ἡ μορφή καὶ τὸ μικρὸν ὕψος τῆς θύρας παρουσιάζουν πρᾶγματι ἐνδιαφέρον, δι' ὃ θὰ ἐπανέλθω ἀργότερον.

Σχέδ. 4. Ἁγιοι Ἀπόστολοι. Λεπτομέρεια πωρίνου κυματίου.

3. Χρησιμοποίηθὲν μετρικὸν σύστημα. Κατὰ τὴν ἀποτύπωσιν τῶν ἐρειπίων τοῦ μνημείου διεπίστωσα ὅτι αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἦσαν ἐκπεφρασμέναι διὰ τῶν μονάδων τοῦ συστήματος C.G.S., ὑπὸ δεκαδικῶν ἀριθμῶν οἵτινες ἐκ πρώτης ὄψεως ἐμφανίζονται ὡς ὅλως τυχαῖοι, π.χ. 6.56 μ., 11.52, 14.95, 2.07, 3.45 κ.ο.κ. Οὐδὲν στοιχεῖον συνέδραμε τὴν ἄποψιν ὅτι αὗται ἐπεβλήθησαν ἐκ λόγων αἰσθητικῆς ἢ στενότητος χώρου ἢ ἐξ ἄλλης τινος τεχνικῆς ἀναγκαιότητος, ὡς λόγοι θεμελιώσεως, θολοδομίας, κτλ.

Ἵνα δ' ἀπορριφθῇ καὶ ἡ ἄποψις τοῦ τυχαίου τῶν διαστάσεων ἢ τῆς ἀτέχνου ἐφαρμογῆς κατὰ τὴν θεμελίωσιν ἠρεῦνησα μήπως τὰ διάφορα μήκη τοῦ κτηρίου συνδέωνται πρὸς ἄλληλα διὰ τινος κοινοῦ διαιρέτου ὅστις θὰ ἦτο ἡ μονὰς ἐνὸς μετρικοῦ συστήματος γνωστοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ⁹. Πρᾶγματι ἡ προσπάθειά μου

9. Ὡς γνωστὸν ὁ Γάλλος Ἀστρονόμος G. Mouton ἐπρότεινε τῷ 1670 μονάδα μετρήσεως μηκῶν σχετικὴν μὲ κυρίαν διάστασιν τῆς γῆς. Τῷ 1790 ἡ Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευσις ἐξέλεξεν ὡς μέτρον μήκους διάστασιν ἴσην πρὸς τὸ $\frac{1}{4 \times 10^7}$ τοῦ γήινου

ἀπέδειξεν ὅτι κοινὸς διαιρέτης ἁπασῶν τῶν ἐπὶ τοῦ ναοῦ διαστάσεων ἦτο ὁ ἀριθμὸς 0.325 μ., δι' ὃ καὶ πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν τοῦτον ὡς μονάδα μετρήσεως αὐτῶν. Ἡ μονὰς αὕτη δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν βυζαντινὸν πόδα (B. Π.), οὗτινος ὅμως ἡ τιμὴ δὲν ἐμφανίζεται σταθερὰ εἰς διαφοροὺς περιπτώσεις. Ὁ Εὐάγριος π.χ. δέχεται τοιοῦτον μῆκος διὰ τὸν βυζαντινὸν πόδα ὥστε νὰ ἰσοῦται πρὸς 0.3072 μ. τὴν τιμὴν αὐτὴν ἀπορρίπτει ὁ Ἀντωνιάδης¹⁰, δεχόμενος ὅτι ὁ βυζαντινὸς πούς ἰσοῦται πρὸς 0.3123 μ. Εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ, ὁ βυζαντινὸς πούς ἔχει μῆκος περίπου ἴσον πρὸς 0.320 - 0.325 μ. Ἡ διαφορὰ αὕτη ἴσως δικαιολογεῖται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι δευτερεύοντα ἐπαρχιακὰ ἔργα, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἐκ τῆς ἀνεπιμελοῦς κατασκευῆς τῶν.

Διὰ τῆς ἀνωτέρω διαπιστωθείσης μονάδος ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι ἴσον πρὸς 20 B.Π. = (6.56/0.325), τὸ μῆκος τοῦ ἴσον πρὸς 46 B.Π. = (14.95/0.325), ἡ ἀπόστασις τῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ πεσσῶν ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἴση πρὸς 35 B.Π. = (11.52/0.325) τὸ ἄνοιγμα τῆς βορείου κόγχης ἴσον πρὸς 6.5 B.Π. = (2.07/0.325) ἡ ἀπόστασις τῆς ΒΔ. παραστάδος ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἴση πρὸς 13 B.Π. = (4.17/0.325) κ.ο.κ. Ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ἡ χρήσις τοῦ ποδὸς ἔχει ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους παλαιοὺς ναοὺς τοῦ Ὁρωποῦ, γεγονὸς ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν καθολικότητα τῆς χρήσεώς του¹¹.

4. Αἱ τοιχογραφίαι. Ἐπὶ διαφόρων θέσεων καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν παρειὰν τῶν ἐρειπωμένων τοίχων τοῦ ναοῦ διατηροῦνται σποράδην μικραί, σχετικῶς, ἐπιφάνειαι τοιχογραφημέναι χωρὶς νὰ ἐμφανίζουσιν ὀλοκληρωμένην τινὰ σύνθεσιν ἢ ἀκεραίαν μορφήν. Τὰ ἀνωτέρω λείψανα ἀσφαλῶς μαρτυροῦν ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ποτὲ κατάγραφος, ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἡ τοιχογράφησις εἶχε συντελεσθῇ δύο φοράς δι' ὑπερκαλύψεως τῶν παλαιότερων. Ὁ μελετήσας πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν τὸν ναὸν καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος οὐδὲν λέγει περὶ αὐτῶν, δι' ὃ κρίνω σκόπιμον ν' ἀναφέρω ὅ,τι παρετήρησα ἐπὶ τῶν ὑπαρχόντων ἰχνῶν πρὸ δεκαετίας,

μεσημβρινοῦ, ὅπερ καὶ ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοῦ 1795. Ἀργότερον ὅμως, ὅτε διὰ νέων μετρήσεων κατεδείχθη ὅτι ἡ γήινος μεσημβρινὸς παρουσίαζε σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολάς, ἐγένετο δεκτὸν καὶ παρέμεινεν πλέον ὡς ἀμετάβλητον διεθνὲς πρότυπον μέτρον, ἡ οὕτω προσδιορισθεῖσα ἀρχικῶς μετρικὴ μονὰς ἣτις ἔκτοτε φυλάσσεται εἰς τὸ ἐν Sevres ἔδρεον Διεθνὲς Γραφεῖον Μέτρων καὶ Σταθμῶν. Τοῦτο ἀποτελεῖ σήμερον τὴν βάσιν καθορισμοῦ τῆς μονάδος μήκους εἰς τὸ σύστημα C.G.S.

10. Ε. Ἀντωνιάδου, Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας, Ἀθήναι 1907, τόμ. Α', σ. 77 - 78.

11. Ἐνταῦθα σπεύδω ν' ἀναφέρω ὅτι ἐπεξέτεινα τὴν ἀνωτέρω παρατήρησίν μου καὶ εἰς ναοὺς ἄλλων περιοχῶν, διαπιστώσας θετικὸν ἀποτέλεσμα.

διότι ἔκτοτε πλείστα ἔχουν καταπέσει ἢ ἀλλοιωθῇ ἔτι περισσότερον. Τὸ ἀρχικὸν στρώμα τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος ἦτο λεπτόν, μέσου πάχους ἑνὸς ἑκατοστοῦ περίπου καὶ ἰσχυρὸν ἀπὸ πλευρᾶς μηχανικῆς ἀντοχῆς (θλίψις). Ἡ μᾶζα τοῦ ἀποτελεῖται ἐκ λεπτοτάτων ἀδρανῶν προσμίκτων ὑλικῶν, δὲν διακρίνεται σχεδὸν ἢ ἄμμος, καὶ εἶναι κατάλευκος μετὰ προσμίξεως ἐλαχίστων ἀχύρων πρὸς ἰσχυροτέραν δικτύωσιν καὶ συγκράτησιν ταύτης. Τοῦναντίον ἡ μᾶζα τῶν νεωτέρων ἐπιζωγραφήσεων εἶναι ἀσθενεστέρα καὶ παχύτερα, δηλαδή πάχους περίπου δύο ἑκατοστῶν, εἶναι ἐπίσης λευκὴ καὶ παρουσιάζει μεγάλην ποσότητα ἀχύρων ἐν ἀποσυνθέσει, καὶ χονδροὺς κόκκους θαλασσίας ἄμμου. Ἡ συγκράτησις τοῦ νεωτέρου στρώματος ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ λείου — λόγῳ τῶν τοιχογραφιῶν — συντελεῖται μέσῳ βαθειῶν ἐκδορῶν τῆς πρώτης στρώσεως γενομένων κατόπιν κρούσεως, δι' ὃξέος μεταλλικοῦ ὀργάνου. Ἀλλ' ὥς ἴδωμεν ποῖαι τοιχογραφίαι διεσώθησαν καλύτερον.

α. *Τοιχογραφία κόγχης ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου.* Ἀπεικονίζεται ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἄκρως ἐξίτηλος. Τὸ βάθος τῆς παραστάσεως εἶναι μέλαν, περιορίζεται δὲ ὑπὸ διαχωριστικῆς ἐγχρόου ταινίας συγκειμένης ἐκ δύο λευκῶν ἐξωτερικῶν λεπτῶν ταινιῶν καὶ ἐκ πλατυτέρας ἐρυθρᾶς μεταξὺ τούτων. Ὁ χρωματισμὸς τῶν ἐνδυμασιῶν τοῦ ἁγίου εἶναι ἐπίσης ἐρυθρός. Σήμερον ἡ ἀνωτέρω τοιχογραφία δὲν ὑφίσταται πλέον διότι τὸ τύμπανον τῆς κόγχης ἔχει καταστραφῇ.

Ἡ τοποθέτησις τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν τῷ τυπάνῳ τῆς κόγχης ἴσως νὰ συνδέεται μετὰ τινος χαρακτηριστικοῦ γεγονότος. Μήπως πρὸ τῆς κόγχης ὑπῆρχε τάφος Δημητρίου τινός, κτήτορος ἢ ἱερέως κατὰ μίμησιν τῶν ἀρκοσολίων; Ἐπ' αὐτῶν, ὅμως, μόνον εἰκασίαι εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφραστοῦν ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη δὲν κάνει τὸ ἔργον της.

β. *Τοιχογραφία παραστάδος ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου.* Ὑφίσταται νῦν μόνον τὸ ἀρχικὸν στρώμα τῆς τοιχογραφήσεως. Τὸ βάθος τῆς παραστάσεως εἶναι ἐλαιόχρουν καὶ ἡ διαχωριστικὴ ταινία τοῦ θέματος ἐρυθρὰ καὶ λευκὴ. Ἡ σφριζομένη παράστασις ἀπεικονίζει ὀρθὸν ἄνδρα ἐνδεδυμένον ἱερατικὰ ἄμφια, ἐντέχνως ἐκτελεσμένα ὑπὸ τοῦ ζωγράφου. Γίνεται χρῆσις ἐρυθροῦ χρώματος καὶ βαθέος πρασίνου.

γ. *Τοιχογραφία τεθλασμένης κόγχης πρὸ τοῦ ἱεροῦ.* Ἐκ τῆς πρώτης τοιχογραφήσεως διατηρεῖται μόνον ἡ κεφαλὴ ἁγίου τινὸς φέροντος ὑπογένειον. Ἐκ τῆς δευτέρας ἐπιζωγραφήσεως διατηροῦνται μικραὶ τινες ἐπιφάνειαι, ἄνευ ὅμως παραστάσεως προσώπου ἢ μὴ μόνον ἐνδυμάτων. Ἐν αὐταῖς τὸ βάθος εἶναι μέλαν καὶ αἱ διαχωριστικαὶ ταινίαι τοῦ θέματος εἰς τὰς παρυφὰς τῆς κόγχης τριπλαῖ : δύο λευκαὶ ταινίαι ἐξωτερικῶς περιβάλλουν πλαυτέραν ἐρυθράν. Τὰ ἐνδύματα εἶναι σκοτεινῆς ἀκαθορίστου ἀποχρώσεως, σχεδὸν ἐξίτηλα. Εἰς πρόσφατον ἐπίσκεψίν μου τῷ 1968 παρετή-

ρησα ὅτι οὐδὲν πλέον ἐξ αὐτῶν διατηρεῖται μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς κόγχης, πλὴν ἰχνῶν τινῶν. Καὶ ἐνταῦθα πρέπει νὰ εἰκάζωμεν πάλιν ὅτι ὁ ἐντὸς τῆς κόγχης τιμώμενος ἅγιος ἀσφαλῶς ἦτο σημαίνων καθ' ἣν στιγμὴν μάλιστα ἡ κόγχη τίθεται πρὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ τονίζεται ἀρχιτεκτονικῶς διὰ τοῦ λαξευτοῦ πωρίνου πλαισίου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ὅμως, δὲν δικαιολογεῖται ἡ εἰς ταπεινὴν στάθμην — ἐγγὺς τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, — κατασκευὴ μιᾶς σημαντικῆς κόγχης ὡς καὶ ἡ τοιχογράφησις τῆς διὰ τινος ἱερατικῆς μορφῆς, ἣν ἀσφαλῶς ἤθελον νὰ ἐξάρουν. Παρατηρεῖται, δηλαδή, καὶ ἐδῶ παρόμοιον φαινόμενον ὡς καὶ μετὰ τὴν ἐτέραν κόγχην, τὴν τοῦ βορείου τοίχου.

Πάντα τ' ἀνωτέρω μὲ ἄγουν νὰ ἐκφράσω τὸν κατωτέρω συλλογισμόν : ἵνα δικαιολογηθῇ ἡ θέσις καὶ ἡ σημασία τῶν δύο κογχῶν πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἔκειτο εἰς ταπεινοτέραν στάθμην (περὶ τὸ ἐν μέτρον) τῆς σημερινῆς, ἥτις διεμορφώθη οὕτω διὰ τῶν καταπεσόντων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ κτηρίου.

Κατὰ τὴν ἀρχικὴν, λοιπόν, διάταξιν αἱ δύο κόγχαι θὰ εὐρίσκοντο εἰς κανονικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ δαπέδου (0.80 - 1.00 μ.), ὁπότε καὶ ἡ πρὸς βορρᾶν θύρα θὰ ἦτο παράθυρον. Ἡ τεθλασμένη κόγχη θὰ ἀπετέλει ἓνα μικρὸν βωμὸν (ἀλτάρι) πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν ξένων δυναστῶν τῆς περιοχῆς, ἀφ' ὅτου κατεστράφη ὁ ἰδικὸς τῶν καθεδρικός ναός. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ θὰ ἦτο προσιτὸν ἐκ τῆς πρὸς δυσμὰς κυρίας θύρας διὰ τινων βαθμίδων εὐρισκομένων ἐσωτερικῶς καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ κατώφλιον τῆς εἰσόδου.

5. Συμπεράσματα. Ἐκ τῆς ἐμπεριστατωμένης ἐρεῦνης τοῦ ἐρείπιου προκύπτουν τὰ ἐξῆς γενικὰ συμπεράσματα :

α. Ὁ ναός ἔχει κτισθῇ ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ 1460 καὶ μετὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, μᾶλλον δὲ κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας.

β. Διὰ τὴν χάραξιν τῆς κατόψεως τοῦ ἔχει χρησιμοποιηθῇ ὡς μονὰς μετρήσεως ὁ βυζαντινὸς πούς, ἰσούμενος ἐνταῦθα πρὸς 0.325 τοῦ μέτρου τοῦ συστήματος C.G.S. Τονίζεται ὅτι ἐγένετο χρῆσις ἀκεραίων ποδῶν προκειμένου περὶ βασικῶν διαστάσεων.

γ. Ἡ ἀρχικὴ δομὴ τοῦ ναοῦ ἦτο ἐπιμεμελημένη καὶ ἐντεχνος, ἰδίως δὲ εἰς ὠρισμένας κατασκευάς, π.χ. τὸ ὑπέρθυρον τοῦ πρὸς βορρᾶν παραθύρου καὶ τὰ πρὸς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ βλέποντα τόξα τῶν κογχῶν.

δ. Τοῦναντίον ἡ τοιχοποιία τοῦ ἐπανοικοδομηθέντος τοίχου δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτεραν τεχνικὴν ἐπιμέλειαν ἢ καλαίσθητον διάπλασιν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι σύνηθες εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς, π.χ. "Ἅγιος Γεώργιος Ὁρωποῦ, "Ἅγιοι Ἀπόστολοι Καλάμου, ὡς καὶ εἰς ἄλλους γειτονικοὺς π.χ. "Ἅγιος Ἰωάννης Οἰνόης κλπ.

ε. Τὰ ἐπανοικοδομηθέντα τμήματα τοῦ ναοῦ, ἐμφανίζουν βασικά τεχνικά σφάλματα καθὼς καὶ τὴν οἰκονομικὴν στενότητα τῶν κατασκευαστῶν.

στ. Ἡ ἰδιότυπος καὶ κατὰ φραγκικὴν μορφολογίαν διάπλασις τοῦ πλαισίου τοῦ δυτικοῦ βωμοῦ προδίδει μειωμένην τεχνικὴν ἰκανότητα καὶ ἄγνοιαν τῆς δυτικῆς μορφολογίας. Γεγονότα ἀποδεικνύοντα ὅτι ἡ λάξευσις τοῦ πλαισίου ἐγένετο ὑπὸ ἐγχωρίων τεχνιτῶν.

ζ. Οἱ θολῖται τοῦ ἀνωτέρω βωμοῦ προέρχονται πιθανῶς ἐκ προγενεστέρου φραγκικοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς περιοχῆς.

2. "Αγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος

1. Γενικότερες. Ὀλίγας δεκάδας μέτρων νοτίως τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, περὶ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ προμνησθέντος ἐξάρματος (σχέδ. 1), κεῖται κατερειπωμένος ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου (πίν. 35 γ, 36 α, β, γ). Αἱ σημαντικώτερα καταστροφαι τοῦ κτηρίου παρατηροῦνται εἰς τὴν κάλυψιν, τὸν δυτικὸν τοῖχον, καθὼς καὶ ἐγγὺς τῆς ΒΑ. γωνίας. Ὡς δὲ παρατηρεῖ κανεὶς εὐκόλως ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν εἰκόνων (πίν. 35 γ, πίν. 36 γ) συνάγεται ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1958 - 1968 ἐπῆλθε καὶ νεωτέρα καταστροφή, συνοδευομένη μάλιστα καὶ ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως ὠραίων λιθίνων γλυπτῶν. Ἐν τούτων διακρίνεται εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ πίνακος 35 γ, ἐντοιχισμένον παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Προέρχεται ἐξ ὑπερθύρου προγενεστέρου βυζαντινοῦ ναοῦ.

Ἄλλοτερον ἄκρως ἐνδιαφέρον στοιχεῖον, ἔκειτο τῷ 1958 πρὸ τοῦ ναοῦ ἀναμῖξ μετὰ τῶν καταπεσόντων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν. Ἦτο μικρόν, κυβικοῦ σχήματος κιονόκρανον, λαξευμένον ἐπὶ ἀνθεκτικοῦ πωρολίθου, φέρον δὲ καὶ κυλινδρικὸν τράχηλον (πίν. 37 α, β). Αἱ μετωπικαὶ τοῦ ὄψεως ἦσαν ἐπίπεδοι, περατούμεναι πρὸς τὰ κάτω εἰς ἐλαφρὰν καμπύλην. Ἀπασαὶ δὲν ἔφερον γλυπτὸν διάκοσμον, ἢ μὴ μόνον δύο συνεχόμεναι, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ παρέμενον ἀκόσμητοι (πίν. 37 α, β). Ἡ τοιαύτη διάπλασις εἶναι πράγματι ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ὁμοιάζει ὡς ἀνεξήγητος. Προσεκτικὴ ὁμως ἔρευνα τῶν μορφῶν τοῦ διακόσμου καὶ τῆς τεχνικῆς του μᾶς ἀποκαλύπτουν ὅτι ἀρχικῶς τὸ κιονόκρανον ἔφερε διάκοσμον κατὰ τὴν μίαν μόνον ἑδραν (πίν. 37 α) μεταγενεστέρως δὲ ἐλαξεύθη καὶ ἡ ἑτέρα, πιθανῶς κατὰ τινα ἐπαναχρησιμοποίησιν, καὶ πρὶν ἢ ἐντοιχισθῇ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν εἰς τὸν Ἄγιον Ἰωάννην. Οὕτω εἰς τὴν μίαν ἑδραν (πίν. 37 α) παριστᾶται, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος, ἐντέχνως εἰργασμένος ἐσχηματοποιημένος φυτικὸς διάκοσμος μεθ' ἐλίκων, ἐνῶ εἰς τὴν ἄλλην (πίν. 37 β) ὁ διάκοσμος ἂν καὶ φυτικὸς εἶναι ἐγχάρακτος, ἀτελής καὶ ἄτεχνος, ἄνευ πλαστικότητός τινος. Ἐνταῦθα δράττομαι τῆς εὐκαιρίας νὰ εἶπω ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω κιο-

νοκράνου, ὥς καί τινων ἄλλων ἅτινα συνήντησα ἐν Ὠρωπῷ θὰ ἐπανέλθω διεξοδικῶς ἐν καιρῷ εἰς ἰδιαίτεραν μελέτην.

2. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Δὲν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ ἰδιαίτερως μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ, διότι αὕτη ἔχει περιγραφῇ ἂν καὶ δι' ὀλίγων ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀ.Κ. Ὀρλάνδου¹². Ἀπλῶς, ὅμως, παραθέτω συμπληρωματικὰ τινὰ στοιχεῖα προκύψαντα ἐκ τῆς τελευταίας γενομένης ἀποτυπώσεως καὶ ἐρεῦνης τῶν ἐρειπίων. Οὕτω διεπιστώθη ὅτι ὁ ἄξων τοῦ ναοῦ διατάσσεται κατ' ἄξιμόν 90° καὶ ὅτι τὸ ἀρχικὸν μήκος τοῦ κτηρίου ἦτο μικρότερον κατὰ 4.00 μ. τοῦ σημερινοῦ (σχέδ. 5). Ἐν ἄλλοις λόγοις ἀρχικῶς δὲν εἶχε κτισθῇ τὸ πρὸς δυσμὰς τμήμα, τὸ πέραν τῆς σφζομένης παρὰ τὸν νότιον τοῖχον παραστάδος. Στοιχεῖα ἀποδεικνύοντα πλήρως τὸ ἀνωτέρω εἶναι τὰ ἑξῆς :

α. Ἡ σαφῶς διάφορος τεχνικὴ τῆς δομῆς μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τοῦ κτηρίου, καὶ ἡ διάφορος σύνθεσις τοῦ κονιάματος. Ἡ δομὴ εἰς τὰς περιοχὰς τῆς παλαιᾶς τοιχοποιίας εἶναι ἀρτιωτέρα (πίν. 36 α, β, γ).

β. Κατακόρυφος ἀρμὸς ὀριζόμενος ὑπὸ γωνιολίθων εἰς τὴν θέσιν ἀλλαγῆς τῆς τεχνικῆς δομήσεως. Οὗτος συμπίπτει πρὸς τὴν πρὸς δυσμὰς παρεῖαν τῆς ρηθείσης παραστάδος (σχέδ. 5).

3. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ ναοῦ. α. Καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην διεπίστωσα ὅτι ἐπαληθεύεται ἡ χρῆσις τοῦ βυζαντινοῦ ποδὸς ὡς μέτρου. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνος ἀντιστοιχοῦν εἰς 19.5 × 13.5 βυζ. πόδας, ἐνῶ τοῦ τμήματος τῆς προσθήκης εἰς 12.5 × 14.0 βυζ. πόδας.

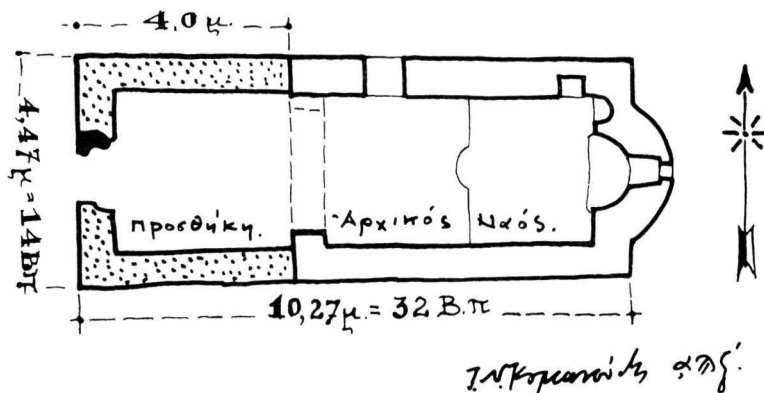
β. Περὶ τῆς ξυλοστέγου καλύψεως τοῦ ναοῦ οὐδὲν δύναμαι νὰ εἶπω διότι οὐδὲν σφύζεται ἐξ αὐτῆς.

γ. Περὶ τῶν τοιχοποιῶν παρατηρῶ τὰ ἐπόμενα :

Γενικῶς ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ἐγγώριοι ἀργοὶ ἀσβεστόλιθοι μικρῶν διαστάσεων, ἢ καὶ κογχυλιᾶται λίθοι, δομημένοι ἐντέχνως,— ἰδίᾳ εἰς τὴν παλαιὰν τοιχοποιίαν, ἐνσφηνούμενοι διὰ μικρῶν λατυπῶν καὶ θραυσμάτων πλίνθων ἢ κεράμων (πίν. 35 γ, 36 β). Πολλάκις τὸ κονίαμα ἐπικαλύπτει τὰ «μολώματα» τῶν ἀρμῶν. Χρῆσις μεγάλων γωνιολίθων γίνεται κατὰ τὰς κυρτὰς γωνίας τοῦ κτηρίου τόσον εἰς τὸν παλαιὸν πυρῆνα ὅσον καὶ εἰς τὴν προσθήκην (πίν. 35 γ, 36 α). Εἰδικώτερον ἐν τεμάχιον τῶν πρὸς βορρᾶν σταθμῶν τῆς νεωτέρας κυρίας εἰσόδου μορφοῦται δι' ὀγκώδους πωρολίθου ἰδιοτύπου σχήματος προερχομένου ἀσφαλῶς ἐκ προγενεστέρου ἀρχιτεκτονήματος. Εἰκάζω ὅτι ἀπετέλει ἐδῶλιον θεάτρου (σχέδ. 5, πίν. 37 ζ). Χρῆσις ἀρραβδῶτων σφονδύλων ἐξ ὀγκωδῶν κίωνων, ἄλλοτε ἐκ πωρολίθου καὶ

12. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41, εἰκ. 15.

ἄλλοτε ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου παρετηρήθη εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἐγγὺς τῆς ΝΑ. γωνίας. Παρατηρήθη, ἐπίσης ἀριστερᾷ τῆς κυρίας εἰσόδου, ἐντοιχισίς ἰωνικοῦ κιονοκράνου μὲ ἀποκεκρομένον τὸ κάτω τμήμα τῶν ἐλίκων καὶ τοῦ ἐχίνου. Τοῦτο ἔχει λαξευθῆ ἐπὶ λευκοῦ μαρμάρου καὶ λόγῳ τοῦ μικροῦ μεγέθους του καὶ τῆς τεχνικῆς του πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βυζαντινὸν ἔργον (πίν. 35 γ). Ἀναφέρω, ἐπίσης, τὴν ἰδιότυπον διάπλασιν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διὰ τινος διατρήτου λιθίνης πλακός. Τὸ ὑπέρθυρον ἔχει κατασκευασθῇ διὰ παραθέσεως ἐλαφρῶς καμπύλων πορίνων λίθων. Αἱ ἐντοιχισμέναι πλίνθοι ἀπαντῶνται συνήθως ὑπὸ μορφὴν θραυσμάτων, μικρῶν διαστάσεων καὶ

Σχέδ. 5. Ἅγιος Ἰωάννης. Κάτωψις.

ποικίλου πάχους, ἐνῶ σπανίζουσιν αἱ ἀκέραιαι. Τούτων ἡδυνήθην νὰ καταμετρήσω μόνον τὰ πάχη καὶ τὰ μήκη ἅτινα παρέχω ἐνταῦθα ἐκπεφρασμένα εἰς χιλιοστά :

Πάχος :	23	32	35	45	58
Μήκος :	390	390	250	250	250

Προξενεῖ πράγματι ἀπορίαν ἡ ἔλλειψις τυποποιήσεως. Μήπως ἄραγε ἐξηγεῖται τοῦτο διὰ τῆς παραδοχῆς ὅτι αὗται προέρχονται διὰ περισυλλογῆς ἐκ διαφόρων ἐρειπίων ;

Τὰ κονιάματα τῶν τοιχοποιῶν διακρίνονται σαφῶς εἰς δύο κατηγορίας : εἰς τὴν πρώτην ἐντάσσονται τὰ τῶν παλαιῶν τοιχοποιῶν, ἅτινα εἶναι ἰσχυρὰ καὶ καλῶς λιθωμένα, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν τὰ τῶν προσθηκῶν, ἅτινα εἶναι ἰσχνὰ καὶ εὐθρυπτα, περιέχοντα ὡς κύριον συστατικὸν τὸ χῶμα.

δ. Περί τῆς θολοδομίας τοῦ κτηρίου ἐλάχιστα δύναμαι ν' ἀναφέρω, διότι ὁ μοναδικὸς θόλος, ὁ καλύπτων τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, εἶναι ἐπικε-

χρισμένος. Διαπιστώνω μόνον ὅτι τὸ μέτωπον τοῦ τεταρτοσφαιρίου του, καθὼς καὶ τὰ τῶν κογχαρίων τῆς προθέσεως (πίν. 37 ε) ἔχουν κατασκευασθῇ ἐκ λαξευτῶν πωρολίθων, ὡς δηλαδὴ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς τοῦ Ὡρωποῦ. Εἰδικῶς εἰς τοὺς μετωπικοὺς θολίτας τῶν κογχαρίων παρατηρεῖται διακοσμητικὴ τις ἀπότμησις καὶ ἐπανάληψις τοῦ αὐτοῦ περιπίου συστήματος ἐδράσεως τῶν θολιτῶν ὡς εἰς Ἁγίον Βλάσιον (πίν. 45 α).

ε. Τέλος ἀναφέρω ὅτι παρατήρησα διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἀκέραια ἢ τεθραυσμένα, περὶ τοῦ ναοῦ καὶ ἐντὸς αὐτοῦ. Ἐπὶ παραδείγματι: πρὸ τοῦ τέμπλου ὑφίσταται πακτωμένον ἀρράβδωτον κυλινδρικὸν κιόνιον μικρᾶς διαμέτρου (πίν. 35 γ) ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου, ἐνῶ ἔξω τοῦ ναοῦ τεμάχια ἐπιστυλίου μαρμαρίνου χριστιανικοῦ τέμπλου, ὡς καὶ εὐμεγέθης μαρμαρινὴ πλάξ μετ' ἀβαθοῦς κοιλότητος καὶ κεντρικῆς ὀπῆς (πίν. 37 γ). Αὕτη ἐχρησίμευσε μᾶλλον πρὸς ἀποχέτευσιν. Παρατήρησα, ἐπίσης εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς πηλίνου σωλῆνος, πιθανῶς ρωμαϊκῆς περιόδου, ἐξ ἐκεῖνων οὔτινες μᾶς εἶναι γνωστοὶ διὰ τὴν κατασκευὴν ἀγωγῶν ὕδατος (πίν. 37 δ).

4. Συμπεράσματα. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἔργον τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι δύσκολον νὰ χρονολογηθῇ ἐπακριβῶς. Τυπολογικῶς οὐδὲν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἡ δὲ οἰκοδομικὴ του εἶναι ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας. Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ δομὴ τοῦ ἀρχικοῦ πυρῆνος εἶναι πλέον ἐντεχνος τῶν προσθηκῶν. Τοῦναντίον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρουσία διαφόρων ἐντοιχισμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, καὶ ἰδίᾳ ἐνὸς ἰδιοτύπου κιονοκράνου.

3. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου

1. Γενικότερες. Ὁ εἰς ἀρίστην κατάστασιν διατηρούμενος ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εὐρίσκεται ἐντὸς περιτετοιχισμένου λιθοκτίστου περιβόλου κατὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ παλαιοῦ οἰκισμοῦ, πρὸ τοῦ χείλους γαιώδους πτυχώσεως (σχέδ. 1, πίν. 38 α). Πρῶτος καὶ πάλιν ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος ἐμελέτησε τὸν ναὸν¹³ γνωρίσας εἰς ἡμᾶς τὴν ἱστορίαν του καὶ τὴν τυπολογικὴν του ἰδιορρυθμίαν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν θ' ἀναλύσω τὸν ἀρχιτεκτονικὸν του τύπον, θὰ προβῶ ὅμως εἰς συμπληρωματικὰς τινὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀρχιτεκτονήματος καὶ τῆς κατασκευῆς του καθὼς καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἐντοιχισμένα ἢ κινητὰ εὐρήματα. Περὶ αὐτῶν συντόμως ἀναφέρει ἐνίας μόνον παρατηρήσεις καὶ ὁ προρρη-
θεῖς μελετητής.

13. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 34 - 40 εἰκ. 9, 10, 11, 12.

2. Μετρικὸν σύστημα. Ἐκ μετρήσεων γενομένων ἐπὶ τῆς κατόψεως καὶ τῶν τομῶν τοῦ κτηρίου διεπιστώθη ὅτι αἱ διαστάσεις αὐτῶν, γενικαί ἢ ἐπὶ μέρους, εἶναι πολλαπλάσια τοῦ βυζαντινοῦ ποδός, ἀντιστοιχοῦντος ἐνταῦθα εἰς μῆκος 0.325 μ., μονὰς ἣτις ἔχει ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ναοὺς τοῦ Ὁρωποῦ ὡς διεπίστωσα ἐκ τοῦ ἐλέγχου τῶν γενικῶν διαστάσεων τῶν κατόψεων τῶν. Διὰ τοῦ ναοῦ ὁμως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅστις διατηρεῖται ἀνέπαφος, πιστοποιεῖται περιτράνως ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀνωτέρω μετρικοῦ συστήματος ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Πράγματι ἐλέγχεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ βυζαντινοῦ ποδός ἀκεραίου ἢ καὶ κατὰ κλάσμα τοῦ $1/4$ ἢ $1/2$ ἢ $3/4$ εἰς ἅπαντα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, ἥτοι εἰς τὰς γενικὰς διαστάσεις, ἢ τὰς λεπτομερείας (σχέδ. 6,7,8,9,10). Ὡς δὲ διεπίστωσα τὸ σύστημα τοῦτο ἐκτείνεται καὶ εἰς τὰ τμήματα τῶν ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασθεῖσων στοῶν πρὸς βορρᾶν¹⁴ καὶ δυσμὰς τοῦ ναοῦ, ἐνδεικτικὸν ἀσφαλὲς καὶ τοῦτο τῆς ἐπὶ αἰῶνας καθολικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἀνωτέρω μέτρου ἐν Ὁρωπῷ.

Ἡ παρουσία λοιπὸν τοῦ βυζαντινοῦ ποδός εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ὁρωποῦ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς μία συνέχεια τοῦ παραδοσιακοῦ μέτρου. Ἐκ μῆδς προχείρου μάλιστα ἐρεῦνης, ἣν ἐπεχείρησα καὶ εἰς χριστιανικὰ κτήρια ἄλλων περιοχῶν, ἥτοι τῆς Ἀττικῆς καὶ Κορινθίας, διεπίστωσα πάλιν τὴν ὑπαρξίν τοῦ βυζαντινοῦ ποδός. Εἶναι ἄραγε τοῦτο τεκμήριον ποὺ θὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ εἰκάσω τὴν συστηματικῶς ἐκτεταμένην ἐξάπλωσιν τοῦ ἀνωτέρω μετρικοῦ συστήματος εἰς τὴν τεχνικὴν τῶν χριστιανῶν ναοδόμων; Ἐνδιαφέρον τοῦτο καὶ ἐρευνήτέον ποτέ.

3. Τεκτονικαὶ χάραξεις. Μία ἀπλουστάτη γεωμετρικὴ ἀνάλυσις τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ μᾶς πείθει περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς στοιχειώδους τεκτονικοῦ καννάβου ὅστις ὑποδιαιρεῖ τὴν ὅλην ἐπιφάνειάν του εἰς δώδεκα, ἴσα περίπου, ὀρθογώνια (σχέδ. 6). Αἱ τεταγμέναι ἐπὶ τὸν ἄξονα τῶν Ψ ἰσαπέχουν ἀλλήλων κατὰ 10 Β.Π., ἐνῶ αἱ τεταγμέναι ἐπὶ τὸν ἄξονα τῶν Χ παρουσιάζουν μικροδιαφορὰς ἐκ τῆς ρηθείσης διαστάσεως τάξεως $\pm 0.5 - 1$ Β.Π. Ἡ ἀνωτέρω τεκτονικὴ χάραξις οὕσα ἀπλῆ, σαφὴς καὶ εὐληπτος εἰς πάντας, εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ διευκολύνῃ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὸν ἐλεγχον τῶν εὐθυγραμμίων καὶ τοῦ ὀρθογωνισμοῦ τῶν τοίχων κατὰ τὸν χρόνον δομῆς. Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ διαφαινόμενος τεκτονικὸς κάνναβος ἐν τῇ κατόψει εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ εἴχῃ ποτὲ ἐξυπηρετήσῃ πρακτικῶς τοὺς κατασκευαστὰς τοῦ ναοῦ διότι

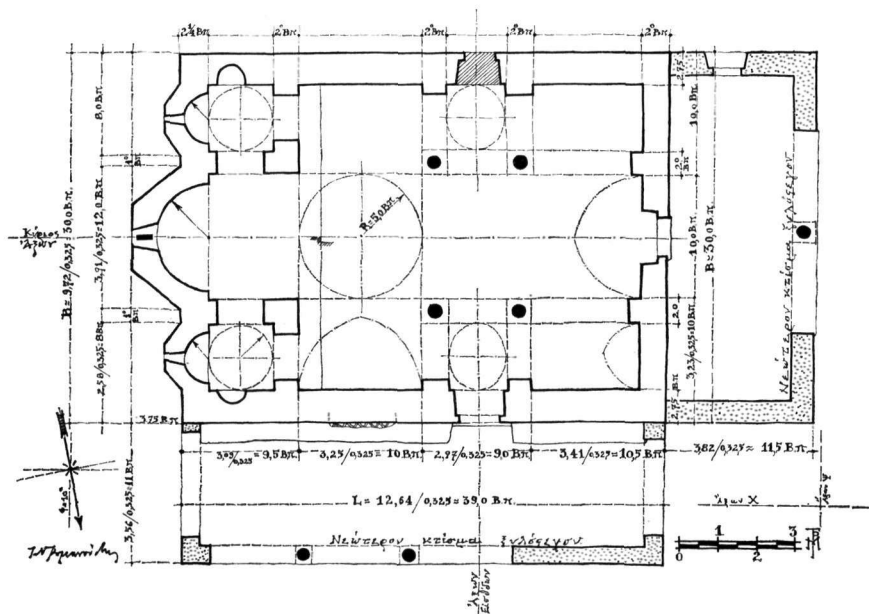
14. Ἡ πρὸς βορρᾶν στοὰ ἀνεστηλώθη ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου ἐσχάτως. Αἱ ὑπ' ἐμοῦ γενόμεναι μετρήσεις ἀφεώρων τὸ πρὸ τῶν ἀναστηλώσεων κτίσμα.

είναι άπλοϋς εἰς τὴν σύλληψίν του, καὶ εὐκολος εἰς τὴν ἐφαρμογὴν του.

Ἄλλ' ὅς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν τομῶν τοῦ κτηρίου, ἰδίᾳ δὲ τῆς κατὰ μῆκος, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν χαρακτηριστικὴν τομὴν καὶ εἰς τὸν ἐξειλιγμένον σταυροειδῆ τύπον¹⁵. Τέσσαρα εἶναι τὰ πρωτεύοντα καὶ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀλλὰ καὶ στατικῆς πλευρᾶς στοιχεῖα τῆς :

α. Ἡ γένεσις τῶν ἐγκαρσίων καὶ κατὰ μῆκος καμαρῶν β. Ἡ κλείς τῶν ἐγκαρσίων — ἀλλὰ καὶ τῶν ἰσοϋψῶν πρὸς αὐτάς κατὰ μῆκος — καμαρῶν γ. Ἡ γένεσις τοῦ ἡμισφαιρίου τοῦ τρούλλου καὶ δ. Ἡ κλείς τοῦ τρούλλου.

Δευτερεύοντα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα εἶναι αἱ γενέσεις τῶν τοξυλλίων

Σχέδ. 6. Κοίμησις. Κάτωψις, ἐνθα ἐμφανίζεται ὁ τεκτονικὸς κάρναβος.

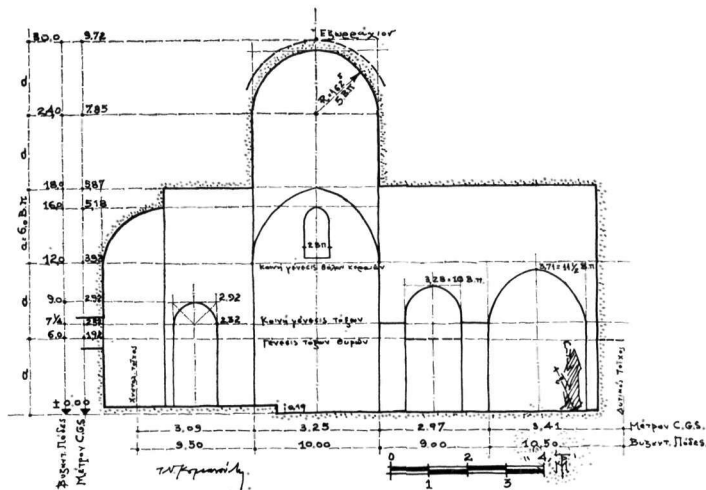
τῶν πυλίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ αἱ διαστάσεις καὶ αἱ θέσεις τῶν ἀνοιγμάτων (θύραι, παράθυρα). Εἰς τὰ σχέδια 7, 8 ἐμφανίζονται αἱ ἐξῆς παρατηρήσεις,

15. Ἐσφαλμένως ὁ καθ. Ν. Μουτσόπουλος θεωρεῖ τὴν ἐγκαρσίαν τομὴν ὅτι εἶναι «... ἡ πιὸ σημαντικὴ γιὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ναοῦ...» (βλ. Χρονικὰ Αἰσθητικῆς Β', 1963, σ. 124), προκειμένου δι' ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς. Ἀντιτίθεμαι πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἰδίᾳ δὲ προκειμένου περὶ συνθέτων ἢ ἡμισυνθέτων σταυροειδῶν ναῶν, διότι εἰς αὐτοὺς εἶναι πασιφανές ὅτι σημαντικότερα καὶ πλέον χαρακτηριστικὴ καὶ διὰ τὴν διαμόρφωσίν των εἶναι ἡ κατὰ μῆκος τομὴ καὶ οὐχ ἡ κατὰ πλάτος, ἣτις οὐδὲν τοῦς χαρακτηρίζει. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἐξειλιγμένην μορφήν των σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν, ἣν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

προϊόντα λεπτομερούς μετρικής αναλύσεως καὶ συσχετίσεως καὶ πρὸς τὴν δευτερεύουσαν ἐγκαρσίαν τομήν.

1. Τὰ ἀναφερθέντα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἀντιστοιχοῦν εἰς ὕψη ἐκπεφρασμένα δι' ἀκεραίων βυζ. ποδῶν, αἱ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἀποστάσεις εἶναι σταθεραὶ καὶ ἴσαι πρὸς 6 Β.Π.

2. Οὐδόλως ἰσχύει ἐν τῇ ἐγκαρσίᾳ τομῇ ἡ χάραξις ἐγγεγραμμένου ἰσοσκελοῦς τριγώνου¹⁶ διότι αἱ κλείδες Α, Α' ἀπέχουν τῶν πλευρῶν ΡΣ, ΡΣ' ἀπόστασιν ἴσην πρὸς 0.12 - 0.15 μ. Λογιζομένου ὅμως ὅτι ἐν τῇ πράξει τὰ τανυόμενα «ράμματα» τῶν μαστόρων ἐμφανίζουν πάντοτε ἱκανὰ βέλη

Σχέδ. 7. Κοίμησις. Κατὰ μήκος τομή. Διακρίνεται ὁ τεκτονικὸς κἀνναβος.

(κοιλιά) λόγῳ ἰδίου αὐτῶν βάρους, ἡ ἀπόστασις τῶν 0.12 - 0.15 μ. αὐξάνει κατὰ πολὺ ἀποκλειομένης οὕτω οἰασδῆποτε ἐγγραφῆς τριγώνου.

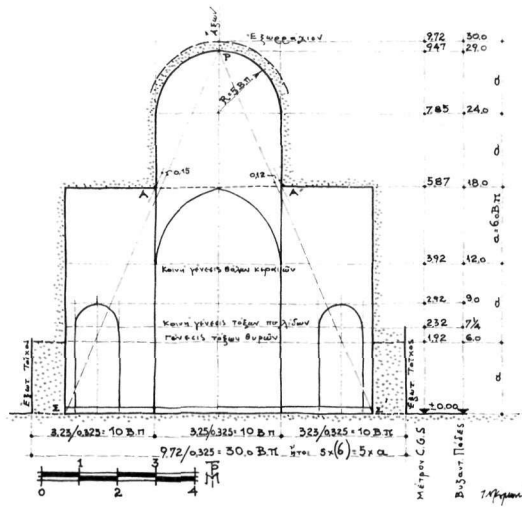
3. Διὰ συνδυασμῶν βασικῶν διαστάσεων ἀναφερομένων εἰς χαρακτηριστικὰ ὡς καὶ εἰς δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ ἀρχιτεκτονήματος (γενέσεις τοξωτῶν ὑπερθύρων πλαγίων θυρῶν) διαπιστοῦμεν ὅτι ἡ τομή τοῦ κτηρίου ἐγγράφεται ἀπολύτως εἰς ἓνα κἀνναβον ὀρθογωνικὸν μὲ διαστάσεις βροχίδος 10×6 Β.Π. καὶ μὲ γενικὸν περίγραμμα 5×6 Β.Π.: 5×6 Β.Π., ἥτοι τετραγωνικόν, ἔνθα τὰ μεγέθη 6 Β.Π. ἢ τὸ ἥμισυ τούτου ὑπεισέρχονται συστηματικῶς εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ κτηρίου. Κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ

16. Τὴν ἐγγραφὴν τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐγκαρσίας τομῆς τῶν σταυροειδῶν ναῶν ἔχουν ἀναφέρει διάφοροι κατὰ καιροὺς μελετηταί, αὕτη δὲ ἔχει σχολιασθῇ ποικιλοτρόπως π.χ. Α. Struck (Ath. Mitt. 34, 1909, σ. 219), *Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς (Ἡ Ὁμορφὴ Ἑκκλησιᾶ, Ἀθῆναι 1921 καὶ ABME τόμ. Η', σ.

κ. Μαρίνου Καλλιγᾶ¹⁷, προταθεῖσα διαίρεσις τῶν τομῶν τοῦ ναοῦ εἰς ἑπτὰ χαρακτηριστικὰς καθ' ὕψος ζώνας δὲν ἐπαληθεύεται διὰ τοῦ ἡμετέρου παραδείγματος.

4. Προσεκτικὴ διερεύνησις τῶν ἀναφερθέντων πλεγμάτων ἀποκαλύπτει ὅτι μεταξὺ τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ κτηρίου ὑφίστανται ἀπλαῖ ἀναλογικαὶ σχέσεις ὡς οἱ ἀριθμοὶ 1 : 1, 1 : 2, 2 : 3, 3 : 4 μὴ ἰσχυοῦσης ἐτέρας, γεωμετρικῆς χαράξεως.

5. Πρόδηλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται ὅτι αἱ ἀπλαῖ ἀριθμητικαὶ σχέσεις τῶν μερῶν τοῦ κτηρίου διευκολύνουν πολὺ τοὺς ναοδόμους τόσον κατὰ τὴν πιθανὴν σύνταξιν κάποιου σκαριφήματος τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν καὶ ἔλεγχον τούτου κατὰ τὸν χρόνον

Σχέδ. 8. Κοίμησις. Ἐγκαρσία τομή. Διακρίνεται ὁ τεκτονικὸς κἀνναβος καὶ τὸ μὴ ἐγγράψιμον ἰσοσκελὲς τρίγωνον.

τῆς δομῆς του. Ὡς δὲ διεπίστωσα τὸ αὐτὸ πνεῦμα παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν χάραξιν τῶν τε θόλων καὶ τόξων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῶν τόξων τῶν μεταγενεστέρως προστεθεισῶν στοῶν.

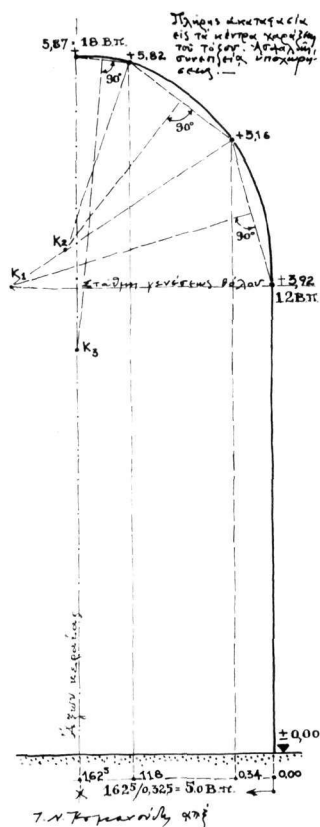
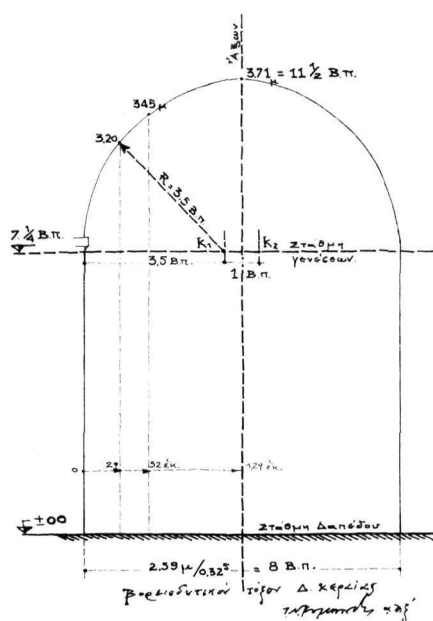
Γενικῶς αἱ μέχρι σήμερον προταθεῖσαι τεκτονικαὶ χαράξεις ἐπὶ δοκί-

54), Ν. Μουτσόπουλος (Χρονικὰ Αἰσθητικῆς Β', 1963, σ. 124), Δ. Πάλλας (Θεολογία 28, τευχ. Γ', 1957, σ. 480 καὶ 29, τευχ. Α', 1958, σ. 154, ἐνθα ἐπικρίνονται ὑπὸ τοῦ κ. Πάλλας αἱ ἀπόψεις τοῦ Ν. Κ. Μουτσοπούλου καὶ παρέχεται καὶ βιβλιογραφία).

17. Μ. Καλλιγᾶ, Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας στὸν Μεσαίωνα, Ἀθήναι 1946, σ. 61.

μων ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων ὅλων σχεδὸν τῶν περιόδων τῆς τέχνης, καὶ εἰδικώτερον τῶν βυζαντινῶν ποὺ μᾶς ἀφοροῦν, παρουσιάζουν δύο βασικά τρωτά :

α) Ἐκκινοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων, διὰ ν' ἀποδείξουν τὰς συνθετικὰς ἀρχὰς τῶν ἔργων διὰ συλλογισμῶν καὶ παραδοχῶν ἀσφαλῶς διαφόρων ἐκείνων τῶν δημιουργῶν των. Οἱ συλλογισμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἐπηρεασμένοι ἐκ ποικίλων μαθηματικῶν, γεωμετρικῶν, αἰσθητικῶν καὶ λοιπῶν προηγμένων γνώσεων, ἀγνώστων εἰς τοὺς ἀπλοῖκούς κατασκευαστὰς τῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δι' ὃ

Σχέδ. 9, 10. Κοίμησις. Λεπτομέρεια χαράξεως τόξων.

καὶ ἄνευ ἀληθοφανοῦς τινος χαρακτηῆρος. Πλέον δὲ τούτου εἶναι καὶ πρακτικῶς ἀνεφάρμοστοι ὑπὸ ἀπλοῖκῶν μαστόρων εἰς περιπτώσεις ποὺ εἶναι πολύπλοκοι.

β) Τὸ δεύτερον βασικὸν τρωτὸν εἶναι τὸ ἐξῆς : αἱ προταθεῖσαι τεκτονικαὶ χαράξεις ἀνευρίσκονται καὶ ἐπαληθεύονται μόνον ἐν σχεδίῳ. Τὸ σχέδιον τοῦτο προέρχεται ἐξ ἀποτυπώσεως ἐνὸς παλαιοῦ μνημείου — καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου χριστιανικοῦ — συντεταγμένον ὑπὸ σμίκρυνσιν πεν-

τήκοντα ἢ ἑκατὸ φορὰς ἐν σχέσει πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἐν αὐτῷ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν λάθη τόσον ἐκ τῆς ἀποτυπώσεως ὅσον καὶ ἐκ τῆς σχεδιάσεως. Ἄν εἰς αὐτὰ προστεθῇ καὶ τις παρέκκλισις ἐκ τῶν γεωμετρικῶν χαράξεων δύναται εὐκόλως νὰ ἐννοήσῃ κανεῖς ποίας διαφορὰς ἔχομεν μεταξὺ σχεδίου καὶ πραγματικότητος. Ἄς σκεφθῶμεν μόνον ὅτι σφάλμα ἐνὸς ἢ δύο χιλιοστῶν ἐν τῷ σχεδίῳ ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν πραγματικότητα εἰς διαστάσεις 0.05 - 0.10 μ. ἢ 0.10 - 0.20 μ. διὰ τὰς κλίμακας 1 : 50 ἢ 1 : 100.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μία τυχαία συγκυρία ἢ ἐν λάθος εἶναι δυνατόν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν εἰς τὴν σύμπτωσιν ὀρισμένων χαράξεων ἢ καὶ νὰ μᾶς ἀποκρύψουν τοιαύτας. Ἄψευδής λοιπὸν κριτὴς τῆς ἀληθείας τῶν προτεινομένων ἀναλύσεων εἶναι ὁ ἐπὶ τοῦ μνημείου ἔλεγχος καὶ ἡ ἐπαλήθευσις αὐτῶν. Τοιαύτην ἐπαλήθευσιν ἐφήρμοσα ἤδη ἐπὶ τοῦ σώματος πολλῶν μνημείων, δι' ἃ ἄλλοι μελετῆται παραδέχονται ἐν πλῆθος χαράξεων. Εὐελπιστῶ συντόμως ν' ἀνακοινώσω τὰ πορίσματα ἐμπεριστατωμένων μετρήσεων μου καὶ ἐλέγχων.

Ἐνεκα τῶν ἀνωτέρω πιστεύω ὅτι ὁ συνδυασμὸς ἀπλουστάτων ἀριθμητικῶν σχέσεων ἢ στοιχειωδῶν γεωμετρικῶν χαράξεων¹⁸, αἵτινες δύνανται νὰ γίνονιν ἀντιληπτὰ καὶ νὰ ἐφαρμοσθοῦν ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν, ἴσως νὰ ἐξυπηρέτησαν ποτὲ τοὺς ἀπλοὺς μαστόρους τῶν χριστιανικῶν μας μνημείων. Ἴσως πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν πρέπει νὰ στραφῇ καὶ ἡ διερεῦνησις τοῦ ὅλου θέματος· παρὰ ταῦτα ἐκφράζω καὶ ἄλιν τοὺς ἐνδοιασμοὺς μου ἐπὶ τῶν τεκτονικῶν χαράξεων διότι :

α. Τὸ ὅλον θέμα πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῇ οὐχὶ μόνον ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς πρακτικῆς ἐξυπηρετήσεως ἀλλὰ καὶ τῆς αἰσθητικῆς μὲ τοιοῦτον ὅμως πνεῦμα ὥστε καὶ αἱ ἔστω ἀπλουστάται ἀριθμητικαὶ ἢ γεωμετρικαὶ ἀναλύσεις τῶν ἔργων νὰ ἐμφανίζωνται ὡς στοιχειώδη συνεπίκουρα μέσα τῆς καλλιτεχνικῆς συνθέσεως, καὶ οὐχὶ σκοποὶ. Διότι εἰς τὴν ἀντίθετον περιπτώσιν καταστρατηγεῖται πλέον καὶ δεσμεύεται ἡ ἐλευθερία τῆς καλλιτεχνικῆς σκέψεως, καὶ ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, ἢ τὰ καλλιτεχνήματα γενικῶς, ἡ δημιουργικὴ πνοὴ καὶ ἡ πρωτοτυπία. Εἶναι, λοιπὸν πολὺ λεπτὸν τὸ θέμα, καὶ ὁ χειρισμὸς του ἀπαιτεῖ λελογισμένην προσοχήν.

β. Πάντως δὲν δύναται νὰ δεχθῶ ὅτι θὰ ὑπῆρχεν ἐν τόσον τέλειον γεωμετρικὸν σύστημα τεκτονικῶν χαράξεων ὡς προτείνουν ἄλλοι μελετηταί, ὅπερ ἐφηρμόζετο δι' ἓνα μόνον συγκεκριμένον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον βυζαντινοῦ ναοῦ — ἐπὶ τοῦ προκειμένου τῶν σταυροειδῶν ναῶν — καὶ νὰ

18. Ἄποψις ἦν πρῶτον εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ A. Choisy, *Histoire de l'Architecture*, Paris 1954, I, σ. 48, 113, 307, II, 31.

μὴ ὑπῆρχε κάτι ἀνάλογον καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους, τρουλλαίους ἢ μὴ, ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχιτεκτονικῇ περὶ ὧν ὁμοῦς οὐδὲν λέγουν. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν ἄλλοτε ἐκτενώς.

3. Συμπληρωματικαὶ ἀρχιτεκτονικαὶ παρατηρήσεις. Πέραν τῶν ὧσων ἔγραψεν ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς μου περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω καὶ τὰ ἀκόλουθα :

α. Τριῶν τύπων παράθυρα συναντῶμεν ἐν τῷ ναῷ ἤτοι : μονόλοβα πολεμιστροειδῆ (εἰς τὰς κόγχας προθέσεως καὶ διακονικοῦ, πίν. 39 γ), μονόλοβα εὐμεγέθη μὲ ἡμικυκλικὸν ἢ τρίκεντρον ὑπέρθυρον (εἰς τὰ τύμπανα τοῦ τρουλλοῦ, πίν. 38 α, καὶ εἰς τὰ τύμπανα τῆς νοτίας καὶ βορείου κεραίας, πίν. 38 δ) καὶ δίλοβα, ἄλλοτε κατεσκευασμένα διὰ τῶν δόμων τῆς τοιχοποιίας (κόγχη ἱεροῦ, πίν. 38 γ) καὶ ἄλλοτε διὰ πωρίνου πλαισίου μετὰ διακοσμητικῆς πλινθίνης ταινίας (τύμπανον δυτικῆς κεραίας, πίν. 38 α).

Τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἂν συσχετισθῶσι πρὸς τὴν τυπολογικὴν ἰδιομορφίαν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ δομικόν του σύστημα, ὅπερ εὐθὺς θὰ γνωρίσωμεν, μᾶς βεβαιοῦν ὅτι εἰς τὸ κτήριο τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὑπάρχει μιὰ μορφολογικὴ καὶ τυπολογικὴ ἀνησυχία, προερχομένη ἐκ τοῦ συγκερασμοῦ διαφόρων ρευμάτων, τοῦ βυζαντινοῦ, τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ λαϊκοῦ, ὅπερ ὥς ἰσχυρότερον κατορθώνει καὶ ὑποτάσσει τ' ἀνωτέρω δημιουργικῶς.

β. Τὸ μονόλοβον κωδωνοστάσιον ἄνωθεν τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ ἐκτίσθη ἐσχάτως, ἤτοι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἐπὶ τῆς βορείου στοᾶς. Ἄν καὶ τελείως αὐθαίρετον, διότι οὐδέποτε ὑφίστατο ἐκεῖ κωδωνοστάσιον, ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἀκαλαίσθητον (πίν. 41 β).

γ. Ἐκ τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ ἡ πλέον σημαίνουσα ἀρχιτεκτονικῶς εἶναι ἡ βόρειος, ἥτις φέρει λαξευτὸν πλάσιον μεθ' ἀπλοῦ κυματίου καὶ ὑπερθύρου τοξωτοῦ χαμηλωμένου, οὗ ἡ κλεῖς διακοσμεῖται διὰ τοῦ σταυροῦ (πίν. 39 β). Τὸ ὅλον εἶναι κομψὸν καὶ εὐμετρον.

δ. Τέλος ἐκ τῆς διερευνήσεως τῶν ἐξωτερικῶν ὧσεων καὶ στοιχείων τοῦ ἀρχιτεκτονήματος ἀναπηδᾷ ἓν ἐρώτημα : Τί εἶναι ἄραγε μιὰ προέχουσα ὁγκώδης μᾶζα τοιχοποιίας μετὰ πλίνθων, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀριστερᾷ τῆς θύρας καὶ ἐντὸς τῆς στοᾶς; Ἄνωθεν ταύτης διακρίνεται τὸ ἵχνος κάποιας ἀσαφοῦς τοξωτῆς κατασκευῆς. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ὧσεως τοῦ τοίχου οὐδὲν συμπεραίνεται. Δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν τοῦτο πρὸς κατάλοιπα ἀρχαίου τινος χριστιανικοῦ κτηρίου, οὗ τὴν θέσιν κατέλαβε μεταγενεστέρως ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως ;

4. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Καὶ ἐνταῦθα συμπληρωματικῶς ἀναφέρω ὠρισμένας παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν δύο οἰκοδομικῶν συστημάτων, ἅτινα σαφῶς καθόρισεν ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος.

α. Τόσον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν λαξευτῶν λίθων τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ, ὅσον καὶ εἰς τὰς περιοχάς, ἐνθα οἱ ἀκανόνιστοι λίθοι, παρατηρεῖται ἡ ἐντοιχισις μεγάλων παλλεύκων μαρμαρίνων πλακῶν (ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἢ ἐπιτυμβίων στηλῶν τῆς ἀρχαιότητος). Αὗται διαταράσσουν χρωματικῶς τὴν αἰσθητικὴν ἐνότητα τῆς τοιχοποιίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς κλίμακος, λόγῳ τῶν μεγεθῶν των (πίν. 41 α).

β. Αἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων ἐν τῇ δομῇ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Πάχη : = 2.5 ἐκ., 3.0 ἐκ., καὶ 4.0 ἐκ.

Μήκη : μεταξὺ 0.35 - 0.40 μ.

Τινὲς ἀκέραιαι ἔχουν διαστάσεις $0.28 \times 0.19 \times 0.35$ μ.

γ. Οἱ γωνιόλιθοι ὁλοκλήρου τοῦ κτηρίου εἶναι λαξευτοί, ἄλλοτε ἐξ ἐγχωρίου πωρολίθου καὶ ἄλλοτε ἐκ μαρμάρου.

5. Ἐντοιχισμένα εὐρήματα.

Ι. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ περιβόλου.

α. Ἐντοιχισμένα λίθινα μαρμάρινα κιόνια ἐκ χριστιανικῶν πολυλόβων παραθύρων ἢ τέμπλων. Τινὰ τούτων πακτοῦνται καὶ προέχουν δίκην προβόλων.

β. Παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν καὶ ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου ἔχει ἐντοιχισθῇ, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐδράζηται ἐπὶ τῆς τοιχοποιίας μετὰ τὴν μεγάλην τῆς ἔδραν, ἐπιτυμβία στήλη μετ' ἀνθεμίου. Οὕτω καθίσταται ἀδύνατος ἡ παρατήρησις πιθανῶς ὑπαρχούσης ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἢ ἀναγλύφου τινος. Φρονῶ ὅτι πρέπει ν' ἀποτοιχισθῇ καὶ νὰ μελετηθῇ ὑπὸ ἀρχαιολόγου διότι πιθανῶς νὰ παρουσιάσῃ ἐνδιαφέρον.

γ. Διάφορα τεμάχια ποικίλων διαστάσεων ἐξ ἀρραβδῶτων στύλων.

δ. Τὸ πλεόν ὅμως ἐντυπωσιακὸν εὖρημα εἶναι ἐντοιχισμένη τετραγωνικὴ ἀνάγλυφος πλάξ ἐκ φαιοῦ μαρμαρολίθου (πίν. 40 α).

Τὸ ὅλον πνεῦμα τῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου τῆς καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς λαξεύσεώς των, προδίδουν ἀνατολικὰς ἐπιρροάς (κουφίζοντα καὶ ὀθωμανικὰ στοιχεῖα). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περιμετρικὴ διακοσμητικὴ ταινία τῆς πλακός, ἥτις φέρει στοιχεῖα διάφορα καθ' ἑκάστην πλευράν, τὸ δὲ κεντρικὸν διὰ τοῦ σταυροῦ κόσμημα εἶναι μᾶλλον πολὺπλοκον καὶ ἐξ ἴσου ἐπηρεασμένον.

ΙΙ. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου.

α. Ἐγγὺς τῆς ΒΑ. γωνίας, κατὰ τὴν ἀπόληξιν τοῦ μανδροτοίχου

ἔχει ἐντοιχισθῇ εἰς θέσιν ὀριζοντίαν τμήμα γλυπτῆς στήλης ἐφ' ἧς παριστᾶται ἀκέφαλον γυναικεῖον σῶμα. Νομίζω ὅτι ὁμοιάζει πρὸς ρωμαϊκόν (πίν. 40 γ).

β. Ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ γλυπτοῦ ἔχει ἐντοιχισθῇ ὡς στέψις τοῦ μανδροτοίχου τεμάχιον χριστιανικοῦ γλυπτοῦ (πίν. 40 δ), ὅπερ παριστᾷ πτηνὸν στρέφον ἵνα ραμφισθῇ καὶ ἐν συνεχείᾳ πλοχμόν. Ἡ ὅλη τεχνικὴ τοῦ γλυπτοῦ παρουσιάζει τινὰ ἀρχαϊσμόν, δι' ὃ καὶ φρονῶ πὼς δὲν πρέπει νὰ συσχετισθῇ τοῦτο πρὸς τὸ φέρον παρεμφερεῖς παραστάσεις ἐντοιχισμένον γλυπτὸν εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (πίν. 43 γ), ἔνθα τὸ πτηνὸν εἶναι «ζωηρῶς ἔξεργον». Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸ γλυπτὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὡς ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 10ου μᾶλλον αἰῶνος, ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος.

γ. Τέλος ἀναφέρω μικρὰν ἐντοιχισμένην μαρμαρίνην πλάκα φέρουσαν τὸ σύμβολον τοῦ σταυροῦ, ἀριστερᾷ τῆς εἰσόδου. Εἶναι νεωτέρα ἄνευ ἀξιωσεώς τινος ἔργου τέχνης.

III. Ἐπὶ τοῦ κτηρίου τοῦ ναοῦ.

α. Τεμάχιον μαρμαρίνης ἐνεπιγράφου ἐπιτυμβίας στήλης κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 41 α). Ταύτην ἔχουν ἐπισημάνει καὶ ἀναγνώσει ὁ Ch. Wordsworth (1855) καὶ ὁ καθηγητῆς κ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος (1927)¹⁹. Ἐνταῦθα παραθέτω νεωτέραν ἀνάγνωσίν της (1967) :

ΣΩΣΙΝΙΚΟΣ ΔΑΛΟΞΕΝΟΥ

β. Τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τοῦ ὑπερθύρου τοῦ διλόβου παραθύρου (ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς πρὸς δυσμᾶς κεραίας) εἶναι εὐθύγραμμον, ὀριζόντιον, καὶ σχηματίζεται ἐξ ἐπιτυμβίας στήλης μετὰ ροδάκων. Δυστυχῶς λόγῳ τῆς δυσκόλου προσεγγίσεώς του δὲν ἠδυνήθη νὰ παρατηρήσω πολλά, δι' ὃ χρήζει τοῦτο ἐρεύνης ὑπὸ τινος ἀρχαιολόγου.

γ. Πλὴν τοῦ ἐντοιχισμένου ἐφυαλωμένου ἀβακίου ὅπερ ἔχει παρατηρήσει καὶ ὁ καθηγητῆς κ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀξονικῶς καὶ ἐγγὺς τῶν κεράμων καὶ ἕτερον τετραγωνικόν, μικρὸν διαστάσεων, μετὰ βαθμιδωτῆς (πυραμιδοειδοῦς) ἀπολήξεως, καὶ μετ' ἐντόνων ὠραίων χρωματισμῶν.

δ. Ἡ ἄνωθεν τοῦ ἐφυαλωμένου ἀβακίου τῆς νοτίας κεραίας πλᾶξ μετὰ τῶν χαραγμάτων διεπίστωσα ὅτι δὲν εἶναι πηλίνη, ὡς ἀναφέρει ὁ καθ. κ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος ἀλλ' ἐξ ἐγχωρίου πωρολίθου (πίν. 38 δ).

ε. Εἰς τὰς δύο ἐκ τῶν ὑστέρων κατασκευασθείσας κιονοστοιχίας τῶν

19. Ch. Wordsworth, Athens and Attica : Notes of a Tour, London 1855. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 37, σημ. 3.

στοῶν τοῦ ναοῦ δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν τμήματα ἀρραβδῶτων κιόνων, καθὼς καὶ κιονόκρανα κλασσικὸν (δωρικὸν) ἢ χριστιανικὸν (λεβητοειδὲς) (πίν. 38 α, 41 β).

στ. Σημειῶνω ἐπίσης τὴν ἐντοίχισιν λευκῆς μαρμαρίνης πλακὸς μετὰ ἀναγλύφου σταυροῦ κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος τοῦ πρὸς βορρᾶν τυμπάνου (πίν. 41 β).

ζ. Τέλος κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθημάτων ἐπὶ τῶν κιόνων τῆς δυτικῆς κεραίας. Δυστυχῶς ἡ λεπτομερὴς ἔρευνά των εἶναι δύσκολος, διότι ταῦτα ἔχουν καλυφθῇ διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου ἢ ἐλαιοχρώματος. Ὁμοιάζουν πάντως πρὸς χριστιανικά.

6. Κινητὰ εὐρήματα ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ναοῦ. Πλῆθος ποικίλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τεθραυσμένων κεῖνται διάσπαρτα ἐν τῷ περιβόλῳ. Κατωτέρω παραθέτω τὰ πλέον σημαντικά.

α. Τεμάχιον μαρμαρίνου κιονοκράνου μετὰ κορινθιάζοντος καλάρου (πίν. 42 α), φέρον ἐπικολλημένα ἐπ' αὐτοῦ ἀκανθώδη φύλλα. Πρόκειται περὶ τεμαχίου παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου ἄγνωστον ποῦ χρησιμοποιηθέντος.

β. Κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα με ἀποκεκρουμένην τὴν μίαν ἀκμήν, ὀλικοῦ ὕψους 0.155 μ. καὶ με διαστάσεις τῆς διατηρουμένης μικρᾶς βάσεως τοῦ 0.24×0.28 μ. (πίν. 42 β). Ἐπὶ τῶν κεκλιμένων στενῶν ἐδρῶν ἔχουν λαξευθῇ φύλλα ὅμοια ὡς εἰς τὰ εὐρήματα ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (βλ. πίν. 52 γ). Πιστεύω ὅτι τὸ ἀνωτέρω ἐπίθημα ἔχει μεταφερθῇ ἐνταῦθα ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μεταγενεστέρως, ἥτοι μετὰ τὴν πτώσιν τῶν κιονοστοιχιῶν.

γ. Πλῆθος κιόνων πρισματικῶν ἢ κυλινδρικῶν, προερχομένων ἐκ χριστιανικῶν μαρμαρίνων τέμπλων ἢ πολυλόβων παραθύρων εἶναι εὐκόλουν νὰ παρατηρήσωμεν (πίν. 42 δ). Ταῦτα στεροῦνται οἰουδήποτε διακόσμου, εἶναι δὲ ἄγνωστον εἰς ποῖον βυζαντινὸν ναὸν εἶχον πρώτην χρῆσιν.

δ. Εἰς τὴν πρὸς βορρᾶν αὐλὴν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει κάποιος ὑπόγειος χώρος (πιθανῶς τάφος) οὗτινος τὸ στόμιον καλύπτεται προχείρως διὰ τινος κατεστραμμένης ἀρχαίας ἐπιτυμβίας στήλης μετ' ἀετώματος (πίν. 42 γ). Ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφή εἶναι δύσκολον νὰ ἀναγνωσθῇ ὀρθῶς ὑπ' ἐμοῦ, ὡς μὴ εἰδικοῦ.

ε. Τέλος εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου, ἀναμῖξ μετὰ λιθαρίων, παρετήρησα μικρὸν λαξευμένον τεμάχιον πορολίθου προερχόμενον ἐξ υπερθύρου κτηρίου τινὸς με ἔντονον τὴν ἀνατολικὴν μορφολογίαν (πίν. 40 ε) λόγῳ τῆς τρικέντρου καμπύλης τοῦ τόξου, ἐχούσης μορφήν συγκλινούσης accolade.

7. Τὰ ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἀκιδογραφήματα. Ἀπειρον πλῆθος ἀκιδογραφημάτων παρατηρεῖται ἐν τῷ ναῷ, πρᾶγμα ὅπερ ἀναφέρει καὶ ὁ καθηγητὴς κ. ᾽Α. Κ. ᾽Ορλάνδος²⁰. Ταῦτα δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς δύο βασικάς κατηγορίας :

α. Ἀκιδογραφήματα σχετικὰ μὲ τὸν ναόν : εἶναι χαραγμένα δι' ὀξέος μεταλλικοῦ ὄργάνου ἐπὶ τοῦ πωρολίθου τῶν ἐξωτερικῶν ὤψεων τοῦ κτηρίου καὶ ἀναφέρονται εἰς χαρακτηριστικὰς ἐργασίας καὶ χρονολογίας σχετικὰς μὲ τὸν ναόν. Ἐν τούτων, κείμενον εἰς θολίτην τῆς πρὸς μεσημβρίαν πεφραγμένης θύρας μεταφέρω ἐδῶ κατὰ πρόσφατον ἀνάγνωσιν (πίν. 38 β) :

1619 εἰς τιν κβ του φευρουαριου
εβανα αρχη εἰς το τεμπλο.

Ὁ καθηγητὴς κ. ᾽Α. Κ. ᾽Ορλάνδος ἀνέγνωσε καὶ ἀντέγραψε τὴν χρονολογίαν 1619 ὡς 1611, τὴν δὲ ἡμερομηνίαν κβ = 22 ὡς 4²¹.

β. Ἀκιδογραφήματα εἰς ἀνάμνησιν τεθνεότων ᾽Ωρωπίων : ταῦτα ἐκτείνονται τόσον ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν μεταγενεστέρων στοῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν πωρολίθων τοῦ κτηρίου, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὰς ἑδρας καὶ τὸ λοξό-
τητον κυμάτιον τῶν ἀνατολικῶν κογχῶν. Διέκρινα ὡς παλαιότεραν τὴν χρονολογίαν 1680.

8. Τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν παλαιῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ διακρίνονται μόνον ἵχνη κάτωθεν καταπεσουσῶν στρώσεων ἀσβεστοχρισμάτων καὶ νεωτέρων ἀκόμψων ἐπιζωγραφήσεων : π.χ. διακρίνεται ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορος κτλ. Τοῦναντίον διατηροῦνται εἰς ἀρίστην κατάστασιν δύο σημαντικαὶ ἐπιγραφαί, σχέσιν ἔχουσαι μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ ναοῦ, ἃς ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς κ. ᾽Α. Κ. ᾽Ορλάνδος²². Τέλος τονίζω ὅτι χρήζουν ἀμέσου μελέτης αἱ καλῆς τέχνης τοιχογραφίαι ἐπὶ τῶν Β. καὶ Δ. τοίχων τῶν στοῶν (πίν. 38 α, 39 α, β). Δυστυχῶς, ὡς μὴ εἰδικὸς ἀρκοῦμαι εἰς τὴν ἀναφορὰν τούτων χωρὶς νὰ πειρῶμαι καὶ τὴν μελέτην των. Αὗται ἂν καὶ διεσώθησαν ἐκ καταστροφῆς λόγῳ καιρικῶν συνθηκῶν καὶ χρόνου (ἐγένοντο τῷ 1651) καταστρέφονται καθημερινῶς, (ἰδίως αἱ μέχρις ὕψους 1.6 - 1.7 μ.) διὰ τῆς χαράξεως ἐπ' αὐτῶν ἀκιδογραφημάτων μὲ ὀνόματα τεθνεότων καὶ μὲ ἄλλας γεωμετρικὰς ἢ συμβολικὰς παραστάσεις. Φαινόμενον σὺνήθες εἰς τοὺς ναοὺς μας.

9. Συμπεράσματα. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας λόγῳ τῆς ἀρίστης διατηρήσεώς του ἀποτελεῖ ἕν σημαντικὸν μνημεῖον διὰ τὸν ᾽Ωρωπόν, ἐν-

20. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 38, 39, εἰκ. 12.

21. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 40, εἰκ. 12.

22. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 38, 39.

διαφέρον τόσον τυπολογικῶς ὅσον καὶ ἱστορικῶς. Πλὴν ὁμως τῶν ἀνωτέρω ἐνδιαφέρον μέγιστον παρουσιάζουν αἱ εὐρεθεῖσαι ἀναλύσεις τῆς κατόψεως καὶ τῶν τομῶν τοῦ κτηρίου, κυρίως δὲ αἱ ἀπλαῖ τεκτονικαὶ χαράξεις αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν ἢ ἐντοιχισμένων εὐρημάτων παρέχει στοιχεῖα σημαντικὰ δι' ἓνα μελετητὴν ποὺ θὰ ἐπιχειρήσῃ μίαν εὐρείαν μελέτην τῆς περιοχῆς τοῦ Ὁρωποῦ. Ἐν ἄλλο κεφάλαιον, ὅπερ παραμένει τελείως ἀνοικτὸν εἰς τοὺς εἰδικούς, εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν τοιχογραφιῶν, τόσον τῶν ἐσωτερικῶν διακοσμήσεων τοῦ ναοῦ ὅσον καὶ τῶν ἐξωτερικῶν κατὰ τὰς στοάς. Τέλος ἐνδιαφέρει καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων ἔρευνα ἐνίων ἐντοιχισμένων ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, ἅτινα εἶναι τελείως ἄγνωστα τῇ ἐπιστήμῃ, τὸ πρῶτον ἐπισημαινόμενα ἐνταῦθα.

4. Μεταμόρφωσις Σωτήρος

1. Γενικότητες. Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως κεῖται ΝΑ. καὶ κατέναντι τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἰς τὸ κέντρον, περίπου, τοῦ ἐρειπωμένου νῦν οἰκισμοῦ (σχέδ. 1). Ἐχει μελετηθῇ πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν ὑπὸ τοῦ καθ. κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου²³ δι' ὃ καὶ δὲν σχολιάζω τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του, ἀπλῶς ὁμως ἀναφέρω ὅτι οὐδὲν παρουσιάζει ἀπὸ πλευρᾶς αἰσθητικῆς (πίν. 43 α), καὶ ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου παρετήρησα ὑπολείμματα ἐγκαρσίως βαινουσῶν γενέσεων τόξων. Περὶ αὐτῶν δύο τινα δύναμαι νὰ εἰκάσω :

α. Ἡ ὅτι ὑπῆρξε κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτηρίου σκέψις τις περὶ θολωτῆς καλύψεως τούτου μὴ πραγματωθεῖσα.

β. Ἡ ὅτι ἀρχικῶς τὸ κτήριον ἦτο θολοσκεπὲς καὶ μεταγενεστέρως ἐκαλύφθη διὰ ξυλίνης στέγης, ὅτε ἐκρημνίσθησαν οἱ θόλοι του.

2. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ ναοῦ. Σήμερον ἅπασαι αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοιχοποιῶν ἔχουν μυστρισθῇ ἐξωτερικῶς καὶ οὕτως οὐδὲν θετικὸν δύναμαι ν' ἀναφέρω περὶ τῆς ἀρχικῆς τῶν διαμορφώσεως (πίν. 43 α).

Διακρίνεται, ὁμως, ἡ χρῆσις ἀργῶν λίθων καὶ μεγάλων μαρμαρίνων ἢ πορύνων γωνιολίθων κατὰ τὰς γωνίας καθὼς καὶ ἡ ἐντοίχισις θραυσμάτων ἐκ γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀψεως. Οὕτω μεταξὺ τῆς θύρας εἰσόδου καὶ τῆς ΒΔ. γωνίας ἔχει ἐντοιχισθῇ τεμάχιον ἐπιγραφῆς, ἣν ἔχει δημοσιεύσει ὁ καθ. κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος²⁴. Αἱ διαστάσεις τῆς σφωζομένης ἐπιγραφῆς εἶναι πλ. = 0.30 μ. ὕψ. = 0.14 μ. ἔχει δὲ λαξευθῇ ἐπὶ λευκοφαίου μαρμάρου. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ὀψεως δὲν εἶναι ἐπίπεδος ἀλλὰ

23. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41, εἰκ. 15, 3.

24. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41.

ὑπάγεται εἰς παράπλευρον κυλινδρικήν ἐπιφάνειαν μεγάλης ἀκτίνος καμπυλότητος (πίν. 43 β). Ταύτην παρέδωσα εἰς τὸν ἀδελφόν μου ἀρχαιολόγον κ. Σ. Ν. Κουμανούδην πρὸς περαιτέρω μελέτην, ἐγὼ δ' ἀρκοῦμαι ἀπλῶς νὰ παραθέσω νεωτέραν ὑπ' ἐμοῦ γενομένην ἀνάγνωσιν χωρὶς νὰ τὴν σχολιάσω :

.....ΠΑΤΡΟΣ ΑΡ....
.....ΗΓΗΣΑΣ ΤΟ....
.....ΑΙ ΝΥΜΦ.....

Ἄνωθεν τῆς θύρας, περὶ τὰ 0.60 μ., ἔχει ἐντοιχισθῇ θραῦσμα γλυπτῆς ἑλικος μετὰ φύλλου ἀκάνθης, προερχόμενόν ἀσφαλῶς ἐξ ἐπιτυμβίας στήλης κλασσικῶν χρόνων.

Ἐσχάτως ἔχει ἐντοιχισθῇ ἄνωθεν τοῦ νεωτέρου ἐκ βέτον ὑπερθύρου τῆς κυρίας εἰσόδου τεμάχιον βυζαντινοῦ ἐπιστυλίου, φέρον τὸν πλοχμόν καὶ ἰσχυρῶς ἀνάγλυφον πτηνόν (πίν. 43 γ). Ὡς διεπίστωσα τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἶναι τμῆμα τοῦ μαρμαρίνου ὑπερθύρου ὅπερ πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν εἶχε παρατηρήσει ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος εἰς τὴν θύραν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων²⁵. Σήμερον ἡ θύρα αὕτη ἔχει καταστραφῇ τελείως.

3. Διὰ φ ο ρ α. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι ἐντὸς καὶ περὶ τὸ κτήριον δύναται νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς διάφορα ἀρχαῖα καὶ χριστιανικὰ γλυπτὰ εἰς μικρὰ θραύσματα ἢ μεγάλα μεγέθη, ἀνάμικτα μετ' ἀργῶν λίθων καὶ χωμάτων. α) Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑφίσταται μαρμάρινον ἀνάγλυφον, ἀσφαλῶς πλαίσιον βυζαντινῆς θύρας (πίν. 43 δ), ὅπερ ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος εἶχε παρατηρήσει εἰς τὸ ὑπερθύρον τῆς αὐλίου θύρας τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως. Σήμερον δὲν ὑφίσταται ἐκεῖ διότι ἡ θύρα ἀνακατεσκευάσθη. β) Πέριξ τοῦ ναοῦ διέκρινα τεμάχια μικρῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων λαξευμένων ἐπὶ πωρολίθου, ἔργα βυζαντινῶν ναοδόμων, καὶ γ) Ἐνεπίγραφα μαρμάρινα θραύσματα (πίν. 43 ε) προερχόμενα ἐκ ρωμαϊκῆς ἐπιτυμβίας στήλης. Λύπην, πράγματι, προξενεῖ ἡ ἀδιαφορία πρὸς συλλογὴν ἢ διαφύλαξιν ἀπάντων τῶν ἀνωτέρω. Σημειῶνω προσέτι ὅτι οὐδὲν ἴχνος ὑφίσταται σήμερον ἐκ τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν, ἃς ἀναφέρει ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, μηδὲ τὸ χάραγμα μετὰ τῆς χρονολογίας καὶ ἐπιγραφῆς.

4. Συμπεράσματα. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι πλέον ἀρχιτεκτονικόν, ἀλλὰ μουσειακόν, διότι μᾶς διέσωσε πολυτίμους ἐπιγραφὰς καὶ γλυπτὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ Ὁρωποῦ, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου μᾶς παρουσιάζει τὴν ναοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ χωρίου.

25. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 29, εἰκ. 1.

Δυστυχώς, όμως, περί τῆς τεχνικῆς του οὐδὲν δυνάμεθα νὰ συνάγωμεν πλὴν τῆς παρατηρήσεως ὅτι ὡς ἔχει σήμερον δὲν παρουσιάζει τί τὸ ἐνδιαφέρον.

5. Ἅγιος Βλάσιος

1. Γενικότητες. Ὁ κατερειπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Βλασίου εὐρίσκεται εἰς τὸ πρὸς νότον ὄριον τοῦ παλαιοῦ οἰκισμοῦ (σχέδ. 1, πίν. 44 α). Περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του οὐδὲν βασικὸν ἔχω νὰ προσθέσω, διότι ἔχει αὐτὴ μελετηθῇ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου ²⁶.

2. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κείμενα παρὰ τὸν ναόν. Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον ἐν τῷ κτηρίῳ εἶναι ἡ ὑπαρξίς διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μαρμαρίνων ἢ λιθίνων, κειμένων ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν ἐρειπίων.

α. Ἦδη ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος ²⁷ ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς σημαντικωτάτου κιονοκράνου ἀνήκοντος εἰς τὴν οἰκογένειαν Foscarini. Τοῦτο εἶχον παρατηρήσει κι ἐγὼ κατὰ τὰ ἔτη 1959 - 1962 εἰς ἣν θέσιν εἶχεν ἀνευρεθῇ τότε, σήμερον ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ, ἀλλ' οὔτε κατέστη δυνατόν ν' ἀνευρεθῇ ἂν καὶ ἠρεύνησα (Ὡρωπὸς - Ἀμφιάρειον - Βυζ. Μουσεῖον). Περὶ τοῦ ἀνωτέρω κιονοκράνου κάμει μνείαν καὶ ὁ καθ. Μουτσόπουλος ἐν ἔτει 1960, ὅμως οὗτος ὅλως ἐσφαλμένως ἀναφέρει ὅτι εὐρίσκεται εἰς τὴν περιοχὴν Συκαμίνου ²⁸, δηλαδὴ εἰς ἕτερον χωρίον ἐγγὺς τοῦ Ὡρωποῦ. Τοῦτο πράγματι μὲ ἐκπλήσσει. Σήμερον ὅμως μετὰ τῶν ἐρειπίων διέκριναι τὴν ὑπαρξίν καὶ ἑτέρου κιονοκράνου, τοῦ αὐτοῦ περίπου μεγέθους ὡς καὶ τὸ προαναφερθέν (πίν. 44 γ). Εἶναι λαξευμένον μετὰ τεχνικῆς τελειότητος ἐπὶ λευκοῦ μαρμάρου. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἄβακος του εἶναι 0.22×0.205 μ. καὶ τὸ ὕψος του 0.24 μ. Δυστυχῶς αἱ ἐπ' αὐτοῦ ἀνάγλυφοι παραστάσεις ὅλως διάφοροι τοῦ προρρηθέντος κιονοκράνου ἔχουν ἀποκρουσθῇ καὶ οὕτω καθίσταται ἀδύνατος οἰαδήποτε περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τῆς καταγωγῆς του μετὰ πεποιθήσεως. Ἐκφράζω ὅμως τὴν εἰκασίαν ὅτι καὶ τοῦτο θ' ἀνῆκεν εἰς τὸ αὐτὸ κτήριο ἐνθα εἶχεν ἐνσωματωθῇ τὸ κιονόκρανον τῶν Foscarini, ἐπειδὴ ἔχει πολλὰ κοινὰ βασικά μορφολογικὰ στοιχεῖα καὶ τὸ αὐτὸ περίπου μέγεθος (π.χ. κυμάτια ἄβακος καὶ ὑποτραχήλιον, ὡς ταῦτα συνηθίζονται ἐν τῇ δυτικῇ μορφολογίᾳ).

β. Διέκριναι ἐπίσης καὶ ἕτερον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, ἥτοι μικρὸν τεκτονικὸν κιονόκρανον λαξευμένον ἐπὶ τεφροῦ μαρμάρου (πίν. 44 δ) ἄνω διαμέτρου 0.23 μ. καὶ σφωζομένου ὕψους 0.11 μ. Εἰς τὴν παράπλευρον

26. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 30, 41.

27. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 30.

28. Τεχνικά Χρονικά, Ἰαν. - Φεβρ. 1960, σ. 32, εἰκ. 50, 51.

ἔδραν του ἔχουν λαξευθῇ ἄκρως γεωμετρικοποιημένα φύλλα προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάθου. Ἡ ἐν γένει λάξευσις του δὲν προδίδει ἀρτίαν τεχνικὴν, ἡ δὲ μορφή του εἶναι συγγενὴς πρὸς παλαιοχριστιανικὰ πρότυπα ²⁹.

γ. Μεγάλων διαστάσεων μαρμαρίνη πλάξ χρώματος τεφροῦ ἔχει τεθῇ κατακορύφως ὥς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τῆς κτιστῆς Ἀγίας Τραπέζης τοῦ ναοῦ. Αὕτη πιθανῶς ἀνῆκεν εἰς τινὰ ἐπιθυμβίαν στήλην (πίν. 44 α).

δ. Τέλος ἀναφέρω τὴν ὑπαρξίν διαφόρων μὴ ἐντοιχισμένων πωρίνων ἢ μαρμαρίνων τεμαχίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἅτινα παρατήρησα, ἥτοι : μαρμαρίνην σπεῖραν μικρᾶς διαμέτρου, ἔχουσα εἰς τὴν μίαν τῶν ἐδρῶν φάτνωμα χρησιμεῦον πρὸς στερέωσιν ἄλλου τινὸς στοιχείου καὶ τεμάχιον πωρολίθου, ὅπερ ἔχει χρησιμεύσει εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν σταθμῶν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Τοῦτο προέρχεται ἐκ λαξεύσεως ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους ἐτέρου καὶ ἀγνώστου ἡμῖν κτηρίου, διότι ἐπ' αὐτοῦ διατηρεῖται εἰσέτι κυλινδροειδὲς βεργίον.

3. Ἡ οἰκοδομικὴ τῆς τοιχοποιίας. Ἐκ τῆς γενομένης καταμετρήσεως τῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων τοῦ ἑρείπιου διεπιστώθη ὅτι τὸ πλάτος του ἰσοῦται πρὸς 17 βυζ. πόδας (ἥτοι $4.38 + 2 \times 0.55 \mu.$) καὶ τὸ μῆκός του πρὸς 29 βυζ. πόδας (ἥτοι $8.18 + 2 \times 0.63 \mu.$). Δηλαδή καὶ εἰς τὸν ἀνωτέρω ναὸν ὅστις εἶναι ἔργον τῆς Τουρκοκρατίας διαπιστοῦται πάλιν ἡ χρῆσις τοῦ βυζαντινοῦ ποδός. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔχουν εὖρος ποικίλον ἥτοι : 0.55 μ. τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ 0.63 μ. οἱ τῆς στενῆς πλευρᾶς. Τοῦτο πράγματι εἶναι ἰδιότυπον διότι συνήθως παρατηρεῖται ἡ ἀντίστροφος διάταξις, ἐπειδὴ οἱ μακροὶ τοῖχοι πρέπει νὰ εἶναι ἰσχυρότεροι ὥς φέροντες τὴν κάλυψιν τοῦ κτηρίου. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ δομὴ ὅλων τῶν τοίχων ³⁰ ἔχει συντελεσθῇ διὰ μικρῶν ἐγχωρίων ἀργῶν λίθων, κατὰ προτίμησιν πλακοειδῶν, δι' ἐνσφηνώσεώς των τῇ βοηθείᾳ θραυσμάτων πλίνθων, κεράμων καὶ λατυπῶν, σύστημα ἀγαπητὸν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Ἡ τοιαύτη δόμησις ἂν καὶ δεικνύει οἰκονομικὴν στενότητα, ὅμως προδίδει τεχνικὴν ἐπιμέλειαν (πίν. 44 α, β). Χρῆσις λαξευτῶν ἐγχωρίων μαργαϊκῶν ἀσβεστολίθων ἔχει γίνεαι εἰς τὰ ἀκόλουθα σημεῖα τοῦ κτηρίου :

α. Εἰς τὰς γωνίας τῶν τοίχων καὶ ἐπὶ τοῦ κυρτοῦ τμήματος αὐτῶν.

β. Εἰς τοὺς σταθμοὺς τῆς κυρίας εἰσόδου, ὅπως ἄλλωστε εἰς ὅλους τοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς Ὁρωποῦ.

γ. Εἰς τὰ μετωπικὰ τόξα καὶ τοὺς ὀρθοστάτας δύο μικρῶν κογχῶν

29. ABME, τόμ. Α', 1935 σ. 102, εἰκ. 3 (Βασιλικὴ Μέντζενας) καὶ ABME, τόμ. ΣΤ', 1950, σ. 10, εἰκ. 5 (Μουσεῖον Ρόδου).

30. Ὁ βόρειος τοίχος σφάζεται μέχρις ὕψους 1.50 μ., ἐνθ' ὁ νότιος μέχρις ὕψους 2.40-2.60 μ.

κατὰ τὴν συμβολὴν τοῦ βορείου καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 45 α). Ἐνταῦθα διακρίνεται ἡ ἐξῆς ιδιότυπος κατασκευὴ: τὰ τόξα δὲν εἶναι ἡμικυκλικά, ἀλλὰ μικρότερα τοξωτὰ τμήματα. Καὶ τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου φέρει δύο θολίτας, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ βορείου τρεῖς. Ἀμφοτέρων τῶν τοξυλλίων οἱ παρὰ τὰς γενέσεις θολίται συναντοῦν τοὺς ὀρθοστάτας ὑπὸ γωνίαν 45° περίπου, ἵνα ἀντῴηθοῦν οὗτοι καλύτερον ὑπὸ τῶν ὀρθοστατῶν καὶ οὕτω παραληφθοῦν ἀσφαλῶς τὰ φορτία τῶν ὑπερκειμένων τοίχων. Τοῦτο ἀσφαλῶς εἶναι ἔνδειξις συντηρητισμοῦ τῶν κατασκευαστῶν πὺρ ἴσως μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι οὗτοι δὲν θὰ ἀπετόλμων ποτὲ τὴν κατασκευὴν μεγαλυτέρου ἀνοίγματος θόλου, ὡς δηλαδὴ ὁ ἀπαιτούμενος διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ ναοῦ. Κατὰ συνέπειαν ὁ ναὸς θὰ ἦτο ξυλόστεγος, συμφῶνως καὶ πρὸς παλαιὰν ἀποψιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου.

δ. Διὰ λαξευτῶν θολιτῶν ἔχει κατασκευασθῇ καὶ τὸ μετωπικὸν τόξον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (πίν. 44 α). Ἐνταῦθα οἱ θολίται εἶναι λαξευμένοι κατὰ τὰς δύο ἐμφανεῖς ἔδρας καὶ κατὰ τὰς ἐπιφανείας ὥσεως, προδίδοντες διὰ τῆς τοιαύτης διαπλάσεώς των, τεχνικὰς καὶ οἰκονομικὰς δεσμεύσεις τῶν κατασκευαστῶν. Τὸ μέσον ὕψος τῶν θολιτῶν εἶναι 0.19 μ. ἐνῶ τὸ μήκος των μετρούμενον κατὰ τὴν χορδὴν ποικίλλει μεταξὺ 0.27 καὶ 0.37 μ.

4. **Θ ο λ ο δ ο μ ί α.** Ἐνα μόνον θόλον ἔχομεν σήμερον ἐν τῷ ναῷ (διότι οἱ θολίσκοι τῶν δύο εἰρημένων κογχῶν παρὰ τὸ ἱερὸν εἶναι ἀμελητέοι λόγῳ τοῦ μικροῦ των μεγέθους)· οὗτος εἶναι ὁ τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Ἡ δομὴ του διακρίνεται διὰ τεχνικὴν ἀδεξιότητα καὶ ἀκαταστασίαν, προδίδουσα ἀδαὴ κατασκευαστὴν (πίν. 45 β). Θὰ διακρίνωμεν λοιπὸν ὅτι ἡ ἐγγὺς τῆς γενέσεως περιοχὴ ἔχει κτισθῇ διὰ τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ συστήματος ὡς καὶ ἡ κάτωθεν τοιχοποιία, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον σφαιρικὸν τμῆμα διὰ θραυσμάτων πλίνθων καὶ κεράμων.

Τὰ ὑλικά αὐτὰ μετ' ἀφθόνου κονιάματος δὲν ἀκολουθοῦν συγκεντρικούς δακτυλίου, ὡς συνήθως, ἀλλ' εὐθείας ἐκκινούσας ἐκ τοῦ μετωπικοῦ τόξου καὶ συγκλινούσας συμμετρικῶς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Ἐὰν ἐξετάσῃ κανεὶς μετὰ προσοχῆς τὴν εἰκόνα β τοῦ πίν. 45 διακρίνει ὅτι ὁ τερματισμὸς τῆς τοιχοποιίας καὶ ἡ ἔναρξις τοῦ πλινθοκτίστου τμήματος δὲν συντελοῦνται κατὰ ἓν ὀριζόντιον ἐπίπεδον (ντουζένη), ἀλλ' ὅτι τὸ ἐν σύστημα ἐμπλέκεται μετὰ τοῦ ἄλλου κατὰ τρόπον ἄκρως ἀκανόνιστον. Ἡ παρατήρησις αὕτη ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πλινθοκτίστον τμῆμα τοῦ θόλου ἐδομήθη τελευταίως μετὰ μερικὴν πτώσιν — πιθανῶς ἐκ σεισμοῦ — τοῦ λιθοκτίστου βαρέος τεταρτοσφαιρίου.

5. **Α ἱ τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί α ι.** Ἐκ διατηρουμένων σήμερον σποράδην τοιχογραφημένων μικρῶν ἐπιφανειῶν συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς

ἦτο τὸ πάλαι ποτὲ κατάκοσμος, καὶ ὅτι ἡ τοιχογράφησίς του ἐγένετο δῖς, εἰς δύο ἐπ'ἀλλήλα στρώματα διαφέροντα χρονικῶς. Τὸ ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ σφζόμενον τμήμα τῆς ἀρχικῆς τοιχογραφήσεως, ὅπερ παριστᾷ χεῖρα κρατοῦσαν εἰλητάριον, προδίδει ἔμπειρον καὶ ἱκανὸν τεχνίτην (πίν. 45 β). Διατηρούμεναι ἐπιφάνειαι μετὰ διακοσμητικῶν στοιχείων παρὰ τὸ ΒΔ. ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν μὲ ὑπολείμματα παραστάσεων ἀμφίων μαρτυροῦν ὅτι αὗται εἶναι ἔργα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (πίν. 44 β). Τὸ κονίαμα τῆς ἀρχικῆς τοιχογραφήσεως φέρει ὑποδομὴν ἐκ χονδροκόκκου κονιάματος, πρὸς ἐξομάλυνσιν τῶν βαθύνσεων τῆς τοιχοποιίας, καὶ ἐτέραν λεπτὴν, ἐκ λευκῆς μάζης, ἀλλ' ἄνευ ἰχνῶν ἀχύρων.

6. Συμπεράσματα ἐπὶ τῆς οἰκοδομικῆς τοῦ ναοῦ.

α. Διὰ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη τοῦ ναοῦ οὐδὲν σημαντικὸν παρουσιάζει ἀκολουθοῦσα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν τεχνικὴν ὑστέρων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

β. Δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν στάδια ἐπανοικοδομήσεως τοῦ ναοῦ πλὴν τῆς ἀτέχνως κατασκευασθείσης θολωτῆς κατασκευῆς τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, καὶ δὴ κατὰ τμήμα μόνον.

γ. Στοιχεῖα δυτικῆς μορφολογίας ἢ τεχνικῆς δὲν ἀνεύρων ἐν τοῖς ἔρειπίοις, πλὴν ἐνίων ἐλευθέρως κειμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (κινοκράνων). Παρατηρήθη δὲ καὶ τεμάχιον παλαιοχριστιανικοῦ τινος κινοκράνου.

6. Ἅγιος Νικόλαος

Ὁ ναὸς κεῖται εἰς τὸ ἀνατολικώτερον κράσπεδον τοῦ οἰκισμοῦ ἐν πλήρει ἐρειπώσει (σχέδ. 1, πίν. 45 γ, 46 α, δ).

1. Γενικότητες. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος ἐμελέτησε πρῶτος τὸ κτήριο³¹ ὑπαγαγὼν τοῦτο χρονικῶς μὲν εἰς τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, τυπολογικῶς δὲ εἰς τοὺς μονοκλίτους σταυρεπιστέγους ναοὺς. Ἐνταῦθα ἐγὼ θ' ἀσχοληθῶ κυρίως μὲ τὴν οἰκοδομικὴν τοῦ ναοῦ προκειμένου ν' ἀναθεωρήσω τὴν χρονολόγησίν του.

2. Κατασκευή. Τὸ κτήριο προσανατολίζεται κατ' ἀξίμουθ 90⁰ καί, ἂν κρίνη τις ἐκ τῶν θεμελίων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἢ θεμελίωσίς του εἶναι ἀβαθής. Ἐκεῖ τὸ ἔδαφος εἶναι κροκαλομιγὲς καὶ ἄκρως συνεκτικόν. Δύο στάδια δομήσεως διακρίνομεν : α. τὸ ἀρχικὸν καὶ β. τὸ τῆς προσθήκης.

31. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 40 - 41, εἰκ. 14.

α. Ἀρχικὸν Στάδιον. Ὑπολείμματα τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου σφίζονται σήμερον κατὰ τὸν νότιον καὶ ἀνατολικὸν τοῖχον (πίν. 45 γ, 46 α), ἐνῶ τοῦ βορείου μόνον ἡ βάσις τῆς τοιχοποιίας ὑφίσταται (πίν. 46 α), τοῦ λοιποῦ κρημνισθέντος ἀσφαλῶς κατὰ τὴν πτώσιν τῶν θόλων λόγῳ σεισμοῦ. Οἱ παλαιοὶ τοῖχοι ἔχουν πάχος 0.65 - 0.67 μ. (ἤτοι περίπου 2 Β.Π.), καὶ εἶναι κτισμένοι διὰ λατυπῶν καὶ θραυσμάτων κεράμων. Τὸ κονίαμα εἶναι ἰσχυρὰ κεραμοκονία, ἣτις κατὰ τοὺς ἀρμούς τῆς ὀψεως τῶν τοίχων ὑπερκαλύπτει ἐνίοτε τοὺς λίθους. Κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πρὸς νότον τυμπάνου τῆς ἐγκαρσίας κάμαρας, ὑψηλὰ καὶ ἐγγὺς τοῦ θόλου, ἔχουν ἐντοιχισθῇ θραύσματα ἐξ ἀρχαίων χριστιανικῶν γλυπτῶν, π.χ. τμήμα ἑλικος κιονοκράνου ἰωνικοῦ καὶ παλαιοχριστιανικοῦ ἀναγλύφου φέροντος ἀκτινωτὸν ρόδακα. Αἱ γωνίαι τῶν τοίχων κτίζονται διὰ μεγάλων εἰργασμένων ἢ μὴ γωνιολίθων ἐκ μαρμάρου ἢ ἐξ ἐγχωρίου ἀσβεστολίθου.

Τὸ μικρὸν μονόλοβον παράθυρον τοῦ πρὸς νότον τυμπάνου ἔχει τραπεζοειδῆ κάτωψιν, καὶ σχηματίζεται διὰ πωρίνου πλαισίου τριλίθου, ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ὁποίου λαξεύεται καὶ ὁ λοβός (πίν. 45 γ). Γενικῶς εἰπεῖν, οὐδὲν προδίδει τὴν καλαισθησίαν ἢ τὴν ἀρίστην τεχνικὴν τῆς βυζαντινῆς τοιχοποιίας.

Τὴν αὐτὴν ὡς ἀνωτέρω διάπλασιν παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὴν πρὸς ἀνατολὰς τοιχοποιίαν, πλὴν τμήματος τῆς βάσεως τῆς καὶ τῶν ἐδρῶν τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (πίν. 46 β). Εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς ἡ τοιχοποιία εἶναι ἄκρως ἐντεχνος καὶ ἐνθυμίζει σαφῶς τὴν τεχνικὴν τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Οὕτω ἡ βάσις τῆς κόγχης παρὰ τὸ ἔδαφος δομεῖται διὰ μεγάλων ἀργῶν λίθων ἐνῶ αἱ ὑπερθεν ὁραταὶ ἔδραι διὰ λαξευτῶν πωρολίθων κατὰ τὸ ἰσόδομον καὶ πλινθοπερίκλειστον σύστημα.

Αἱ πλίνθοι εἶναι λεπταὶ καὶ μικραὶ, ἡ μᾶζα τῶν καλῆς συστάσεως καὶ ἐψήσεως. Τὰ πάχη τῶν εἶναι 22 - 35 χιλ. καὶ αἱ διαστάσεις τῶν πλευρῶν τῶν ποικίλλουν. Μήκη συναντῶμεν ἀπὸ 0.23 - 0.35 μ. καὶ πλάτη μεταξὺ 0.20 - 0.52 μ. Εἰς ὕψος 1.70 - 1.80 μ. ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ἡ τοιχοποιία τῆς κόγχης διακόπτεται ὑπὸ ὀριζοντίου πωρίνου κυματίου (πίν. 46 β) οὐχὶ λοξοτήτου, ἀλλὰ ἐλαφρῶς κοίλου (πίν. 46 γ). Ἡ ταινία τοῦ ἔχει πλάτος 3 ἐκ., ἐνῶ ἡ τὸ ὕψος τῆς ἀυλακώσεως 4.5 ἐκ. Κάτωθεν ἀκολουθεῖ ὁδοντωτὴ ταινία διὰ πλίνθων καλῶς ἡρμολογημένων διὰ κεραμοκονίας. Ἡ ἀνωτέρω μικτὴ ταινία ἐκτείνεται ἐκατέρωθεν τῶν ἐδρῶν τῆς κόγχης καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μέχρι συναντήσεως τῶν γωνιολίθων τῶν περάτων του. Τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ εἶναι μικρὸν, δίλοβον. Σχηματίζεται ἐξ ἐνὸς ἄξονικοῦ ἀμφικιονίου καὶ δύο ἐκατέρωθεν τούτου ὀρθοστατῶν ἐκ πωρολίθου ἐφ' ὧν ἐδράζεται τὸ ὑπερθύρον μὲ λαξευμένους ἐπ' αὐτοῦ τοὺς λοβούς (πίν. 46 β, γ). Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ ὑπερθύρου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς λοξῆς μετωπικῆς ἔδρας τοῦ κιονοκράνου τοῦ ἀμφικιονίου ἔχει λαξευθῇ ἐντὸς κύκλου τὸ σύμβολον

τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς μετωπικῆς ἐπίσης ἔδρας τοῦ ἀμφικιονίου ἔχει λαξευθῇ ἀνάγλυφος διάκοσμος, μιμούμενος γνωρίμους βυζαντινὰς διακοσμητικὰς μορφάς. Οὗτος σήμερον ἔχει ἀλλοιωθῇ, λόγῳ διαβρώσεως τοῦ πωρολίθου (πίν. 46 γ), διακρίνεται ὁμως.

Ὁδοντωτὴ κεραμεικὴ ταινία ὁμοία πρὸς τὴν περιγραφεῖσαν πλαισιώνει τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸ καμπύλον καὶ τὰ κατακόρυφα ὄριά του. Αἱ πλίνθοι τοῦ ἡμικυκλικοῦ τμήματος εἶναι λεπταὶ καὶ ἐκ κατασκευῆς καμπύλαι. Ἡ ἀνωτέρω διάταξις τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, κυρίως δὲ τὸ γεγονός ὅτι αὕτη κατέρχεται πέραν τῆς γενέσεως τοῦ τόξου καὶ καταλήγει εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρον μορφολογικὸν στοιχεῖον, ὅπερ δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ κάπως ἀσφαλῶς εἰς τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου. Ἐν συνδυασμῷ βεβαίως πρὸς τὴν ἐκ παραλλήλου χρῆσιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου συστήματος τῶν πωρολίθων καὶ τοῦ πάχους τῶν πλίνθων. Λέγω δὲ τοῦτο διότι γνωρίζομεν χρονολογημένα ἤδη βυζαντινὰ ἔργα φέροντα παρομοίαν διάταξιν, ἀνήκοντα εἰς τὸν 12ον ἢ 13ον αἰῶνα³².

Ἐνταῦθα, ὁμως, ἐπειδὴ παρατηρεῖται ποία τις βαρύτης εἰς τὴν ὄλην μορφήν, προδίδουσα τὸ παρῳχημένον τοῦ χρόνου, ὀρθὸν θὰ ἦτο νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου θ' ἀνήκῃ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα, ἴσως περὶ τὸ τέλος του καὶ οὐχὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ δὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς δειλῆς ἐμφανίσεως ἐνὸς ἐλαφρῶς τρικέντρου τόξου, σχεδὸν ἀπαρτηρήτου, ὅπερ ἐπισημαίνεται εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τῆς προθέσεως, ἐσωτερικῶς τοῦ ναοῦ.

Περαιῶν τὰς παρατηρήσεις μου ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀναφέρω καὶ τὰ ἑξῆς: ἐν τῇ ἀψίδι ἔχει ἐντοιχισθῇ μαρμάρινον— ἀποσαθρωμένον — τεμάχιον μετὰ λαξευτοῦ γεωμετρικοῦ διακόσμου, ὡς ἐν τῇ βυζαντινῇ γλυπτικῇ, εἰς δὲ τὸν ὑπερθεὶν τῆς κόγχης τοῖχον τρία ἀβαθῇ σκυφία, ἅτινα σήμερον εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένα. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς, ἐξ ἄλλου, παρειᾶς τοῦ τοίχου ἔχουν ἐντοιχισθῇ τρία πῆλινα ἀγγεῖα (δύο ἄνωθεν τῆς κόγχης τῆς προθέσεως καὶ ἐν ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ παραθύρου), ἐκ τῶν θεωρουμένων ὡς ἡχείων³³. Τέταρτον ἀγγεῖον ἔχει τεθῇ ἐγγὺς τῆς πρὸς νότον γενέσεως τοῦ θόλου ἐπὶ διατηρουμένου μικροῦ τμήματος αὐτοῦ.

β. *Στάδιον Προσθήκης*. Ἡ οἰκοδομικὴ τοῦ σταδίου τῆς προσθήκης οὐδὲν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει οὐσα μᾶλλον κακότεχνος καὶ σύμφωνος πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν τεχνικὸν σύστημα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ λίθοι εἶναι ἀργοὶ καλυπτόμενοι διὰ τοῦ κονιάματος τῶν ἁρμῶν,

32. Προχείρως παραπέμπω εἰς: ABME, τόμ. Α', 1935 σ. 88, 94.

33. Ι. Ν. Κουμανούδη, Διατριβὴ ἐπὶ Ὑψηγεσίᾳ, ἐνθα διεξοδικὴ ἐρευνα τοῦ θέματος καὶ ἐρμηνεία τῆς σκοπιμότητός των.

τὸ δὲ κονίαμα ἄκρως ἰσχνόν. Ἡ πρὸς δυσμὰς εἴσοδος εἶναι χαμηλὴ (ὑψ. = 1.63 μ.) τοξωτῇ, μορφοῦται δὲ διὰ κακοτέχνως εἰργασμένου πωρίνου πλαίσιου (πίν. 46 δ, 47 α). Εἰς μόνον πώρινος θολίτης ἐκ τοῦ τόξου φέρει λαξευμένον διάκοσμον ἀκολουθοῦντα δυτικὴν μορφολογίαν, οὗ τὸ εὖρος εἶναι 0.165 μ. Τὰ ἐπ' αὐτοῦ κυμάτια (βεργίον, ἀβαθὴς καὶ στενὴ σκοτία, ἐσχηματοποιημένος ἀστράγαλος) ὁμοιάζουν ἐν ταῖς λεπτομερείαις των πρὸς τὰ κυμάτια ἅτινα συνηντήσαμεν εἰς τὴν τεθλασμένην κόγχην τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, διαφέρουν ὅμως κατὰ τὰς διαστάσεις καὶ τὰς ἀναλογικὰς σχέσεις (πίν. 33 δ).

Περὶ τοῦ κυματίου τῆς ἀκραίας ταινίας οὐδὲν δύναμαι νὰ εἶπω διότι τοῦτο ἔχει ἀλλοιωθῇ (πίν. 47 α). Ἡ ὑπαρξίς τοῦ μοναδικοῦ τούτου λαξευμένου θολίτου εἰς τὴν μεταγενεστέρως κατασκευασθεῖσαν θύραν ἀποδεικνύει ὅτι οὗτος ἀνῆκεν εἰς παλαιὸν καταστραφέν ποτὲ κτήριο ὃπερ ἠκολούθει τὴν δυτικὴν μορφολογίαν. Τοῦτο, ὡς ἀνέφερα ἐπισκοπῶν τὸν ναὸν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, θ' ἀπετέλει ἀσφαλῶς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς δυτικῆς μειονότητος τοῦ Ὁρωποῦ, περὶ οὗ οὐδὲν γνωρίζομεν, δυστυχῶς.

Ὁ πρὸς βορρᾶν σταθμὸς τῆς εἰσόδου ἐδράζεται ἐπὶ ὀριζοντίως διατεταγμένης μαρμαρίνης ἐπιτυμβίας ρωμαϊκῆς στήλης, φερούσης τὴν ἥδη εἰς τὸ C.I.G. ἐκδεδομένην ἐπιγραφὴν: ΧΡΩΤΑΡΙΟΝ ΑΡΑΜΟΝΟΥ (πίν. 47 β). Σημειῶνω τέλος ὅτι τὸ ὑπέρθυρον τῆς τοξωτῆς εἰσόδου ἔχει κατασκευασθῇ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν τῆς τοιχοποιίας διὰ ξύλου ὀριζοντίου, μεγάλων διαστάσεων ἥτοι μήκους 1.70 μ., πλάτους 0.70 μ. καὶ ὕψους 0.17 μ., ὃπερ σήμερον ἔχει σχεδὸν ἀποσαθρῶθῃ.

3. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ. Σήμερον δύναται εὐκόλως νὰ διαπιστωθῇ ὅτι εἰς τὸ νέον τμήμα καὶ εἰς τὰ ὑπολείμματα τοῦ νεωτέρου κτιστοῦ τέμπλου ὑφίστανται κατάλοιπα δύο στρώσεων τοιχογραφικοῦ διακόσμου μὲ ὠραίους χρωματισμούς. Δυστυχῶς δὲν δύναμαι νὰ διαπιστώσω ἂν καὶ εἰς τὸ ἀρχικὸν κτήριο ὑπῆρχε διάκοσμος, διότι αἱ ὀλίγαι παραμένουσai ἐπιφάνειαι καλύπτονται ὑπὸ χρώματος γαλακτίσματος. Ἐνταῦθα παραθέτω ἀπλῶς τὰς φωτογραφίας τῶν καλύτερων σφζομένων τοιχογραφιῶν, ἵνα μελετηθῶσιν αὐταὶ ὑπὸ εἰδικοῦ τινος διότι ἐπὶ κεῖται ταχέως καὶ τούτων ἡ ἐξαφάνισις (πίν. 47 γ, δ, 48 α, β, γ). Τὸ κονίαμά των εἶναι λευκόν, τῇ προσθήκῃ λεπτῆς ἄμμου καὶ ἰσχνῶν ξυλαρίων καὶ ἀχύρων. Ἡ τέχνη τῶν παραστάσεων, ἂν καὶ προσεγμένη καὶ τυπικὴ, ὅμως δὲν προδίδει πολὺ ἀξιόλογον καλλιτέχνην.

4. Συμπέρασμα. Τὸ πλεον ἐνδιαφέρον οἰκοδομικῶς ἐν τῷ ναῷ εἶναι ἡ διάπλασις τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἐξ ἧς συνάγεται καὶ ἡ νέα χρονολόγησις τοῦ κτηρίου, σημαντικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν ἔρευναν τῶν σταυρε-

πιστέγων ναών. Συνεπώς πλὴν τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὅστις ἦτο γνωστὸς μέχρι σήμερον διὰ τῆς ἐρεῦνης τοῦ κ. Χατζηδάκη, ὡς τὸ ἀρχαιότερον βυζαντινὸν κτίσμα τοῦ Ὁρωποῦ ἔχομεν καὶ ἕτερον τὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ δὴ σταυρεπιστέγου τύπου. Οἱ λοιποὶ τοῖχοι ἦτοι τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοδομικοῦ σταδίου καὶ τῆς προσθήκης, εἶναι μᾶλλον ἀνεπιμελοῦς κατασκευῆς, ἰδίᾳ δὲ οἱ νεώτεροι. Τέλος ἡ παρουσία τῶν ζωγραφικῶν παραστάσεων εἶναι δηλωτικαὶ οἰκονομικῆς τιнос εὐημερίας καὶ θρησκευτικῆς πίστεως τῶν Ὁρωπίων.

7. Ἅγιος Γεώργιος

1. Γενικότητες. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου κεῖται ἐπὶ τοῦ ΝΔ. κρασπέδου τοῦ οἰκισμοῦ εἰς θέσιν ὑψηλὴν καὶ εἰς κατάστασιν ἐρειπιώδη (σχ. 1, πίν. 49 α). Ὁ κύριος ἄξων διατάσσεται κατ' ἄξιμόν θ 80°, καὶ παραλλήλως πρὸς τὰς ἰσοϋπεῖς καμπύλας. Πρῶτος μελετητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του εἶναι καὶ πάλιν ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος³⁴, ἐνθ' περὶ τῆς τέχνης ὠρισμένων παλαιῶν τοιχογραφιῶν του ἔγραψεν ἐσχάτως ὁ βυζαντινολόγος κ. Μ. Χατζηδάκης³⁵. Ὁ κ. Χατζηδάκης ἀνεθώρησε τὴν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου, κατατάξας τοῦτο εἰς τὰ ἔργα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐνταῦθα θ' ἀσχοληθῶ κυρίως μὲ τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην τοῦ τόσον σημαντικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὡς καὶ μὲ τὴν παράθεσιν ὠρισμένων παρατηρήσεών μου ἐπὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου.

2. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῆς κατόψεως. Λεπτομερὴς ἐρευνα ἐπὶ τῶν σημείων συναντήσεως τῶν διαφόρων τοίχων πρὸς ἀλλήλους ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διαπιστωθῇ ὅτι δὲν ὑφίσταται δομικὴ τις σύνδεσις τούτων εἰς τὰς ἀκολουθους θέσεις :

α. Εἰς τὰ σημεῖα συναντήσεως τῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ κατὰ μῆκος τοιχωμάτων μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 49 α). Ἐνταῦθα ὁμως παρετήρησα ἀσθενεστάτην σύνδεσιν τῶν δύο τοίχων δι' ἐνὸς λίθου (ὕφασιδίου) καὶ ἐνίων πλίνθων, μόνον κατὰ τὰς γενέσεις τῶν πυλίδων, αἵτινες συνδέουν τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἡ ἀνωτέρω σύνδεσις δὲν ἀποτελεῖ τὴν οἰκοδομικῶς ἀναγκαίαν συμπλοκὴν τῶν τοιχωμάτων, ἀλλὰ προήλθεν μόνον ἐξ ἀδηρίτου ἀνάγκης ἐδράσεως τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῶν πυλίδων ἐπὶ τοῦ καθέτου τοίχου (πίν. 50 β).

34. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 31 - 34, εἰκ. 5, 6, 7, 8.

35. ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Α', 1959, σ. 87 κέ.

β. Εἰς τὰ σημεῖα συναντήσεως τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῖχου τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν παραστάδων (πίν. 50 γ), αἵτινες δὲν εἶναι ἄλλο εἰ μὴ τὰ ποδαρικά τῶν τόξων τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν κλιτῶν. Ἐνταῦθα δίδεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος ἐκτίσθη ἀργότερον ἢ αἱ παραστάδες.

γ. Τέλος διεπίστωσα καὶ ἀτελῇ σύνδεσιν μεταξὺ βορείου καὶ δυτικοῦ τοῖχου (πίν. 51 β).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων δῆλον γίνεται ὅτι τὰ διάφορα τοιχώματα τοῦ ναοῦ, καὶ κυρίως τὰ τῶν κιονοστοιχιῶν δὲν ἔχουν κτισθῇ ἅπαντα συγχρόνως. Τότε, ὅμως, ποῖος ἦτο ὁ ἀρχικὸς τύπος ἢ τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν μόνον ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιολόγων δύναται ν' ἀπαντήσῃ ὀρθῶς διότι πᾶσα εἰκασία θὰ ἦτο παράτολμος.

3. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Περὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «... καὶ τέλος τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας (ἀκανόνιστοι λίθοι μετ' ὀλίγων κεραμίων) μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἶναι κτίσμα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας...»³⁶. Συμπληρώνων σήμερον τὴν παλαιὰν πληροφορίαν τοῦ κ. Ὀρλάνδου προσθέτω καὶ τὰ ἑξῆς:

α. *Λιθοδομαί*. Τὸ κύριον οἰκοδομικὸν ὕλικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι οἱ ἐγχώριοι ἄργοι ἢ χονδρολαξευμένοι λίθοι δομημένοι ἄνευ τάξεως τινός. Εἰς τὰς γωνίας (κοίλας ἢ κυρτάς), τὰς παραστάδας, τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων, παρατηρεῖται ἡ χρῆσις γωνιολίθων ἱκανῶν διαστάσεων καὶ καλῆς λαξεύσεως (πίν. 49 α, 50 α, β, γ), ἄλλοτε ἐκ πωρολίθου καὶ ἄλλοτε ἐξ ἄσβεστολίθου. Εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ἔργου παρετήρησα, ἐπίσης, τὴν ἐντοιχίσιν οἰκοδομικοῦ ὕλικου προερχομένου ἐκ προγενεστέρων παγανιστικῶν ἢ καὶ χριστιανικῶν κτηρίων. Οὕτω εἰς τὴν τοιχοποιίαν παρὰ τὴν βόρειον θύραν ἔχει ἐντοιχισθῇ εἰς θέσιν ὀριζοντίαν χριστιανικὸν κιονόκρανον ἐγκαρσίως τεθραυσμένον (πίν. 51 δ) ἀνῆκον προφανῶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κορινθιακῶν μετὰ φύλλων καλάμου.

Παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ κτηρίου, καὶ εἰς θέσιν ὑψηλὴν ἔχει ἐντοιχισθῇ τεμάχιον μαρμαρίνου ἐπικράνου προερχομένου ἐκ παγανιστικοῦ κτηρίου (πίν. 51 β). Ἐπίσης εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ νοτίου τοῖχου καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶχεν ἐντοιχισθῇ ἡλιακὸν ὥρολόγιον. Τοῦτο ἐσχάτως (1958) ἀπετοιχίσθη καὶ νῦν ἀπόκειται εἰς τὸ μικρὸν μουσεῖον τοῦ Ἀμφιαρείου. Τὴν ὑπαρξιν τοῦ ὥρολογίου καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφὴν ἀναφέρει τὸ πρῶτον ὁ Ch. Wordsworth³⁷, ἀργότερον ὁ

36. ΔΧΑΕ, περ. Β', τόμ. Δ', 1927, σ. 34.

37. Ch. Wordsworth, Athens and Attica: Notes of a Tour, London 1855.

καθηγητῆς κ. ᾽Α. Κ. ᾽Ορλάνδος³⁸ καὶ ἐσχάτως ὁ Β. Πετράκος³⁹. Ταύτην ἀνέγνωσα καὶ ἐγὼ διαπιστώσας διαφορὰν τινα ἐκ τῶν ρηθεισῶν δημοσιεύσεων τῶν δύο πρώτων μελετητῶν δι' ὃ καὶ τὴν παραθέτω ἐκ νέου⁴⁰ ἄνευ σχολίου τινός, διότι δὲν εἶμαι εἰδικός, συμφωνῶν πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἐρευνητοῦ.

ΙΑΣΩΝ ΙΑΣΩΝΟΣ

ΑΖΗΝ . . . . ΗΙ

Διάφορα τεμάχια μαρμάρινα, προφανῶς εἰλημμένα ἐκ παγανιστικῶν κτηρίων, ἔχουν ἐντοιχισθῇ εἰς διαφόρους θέσεις. Ἐν τούτων λαξευμένον κατὰ τὰς τρεῖς ἑδρας καὶ μὲ ἀποκεκρουμένα τὰ ἄκρα, ἔχει ὕψ. = 0.55 μ., ἄνω σφζόμενον πλάτος 0.25 μ., κάτω σφζόμενον πλάτος 0.27 μ., πάχος 0.085 μ., ἐπὶ δὲ τῆς μιᾶς ὤψεώς του ἔχει χαραχθῇ ἡ ἐπιγραφή (πίν. 52 δ) :

ΟΛΥΜΠΙΟΔΩΡΟΣ

ΦΗΓΑ ΙΕΥΣ.

Πρόκειται προφανῶς περὶ τμήματος ἐπιτυμβίας στήλης⁴¹. Ἔτερον ὕλικόν προέρχεται ἐκ σφονδύλων κιονίων μικρᾶς διαμέτρου καὶ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ἅτινα παρατηροῦνται εἰς μέγα πλῆθος διάσπαρτον καὶ ἀναμῖξ μετὰ τῶν λίθων. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὕλικῶν παρετήρησα καὶ τὴν χρῆσιν πλίνθων ἄλλοτε ἀκεραίων καὶ ἄλλοτε ὑπὸ μορφὴν θραυσμάτων. Αἱ ἀκεραῖαι πλίνθοι ἐνετοπίσθησαν εἰς τὰς ἐξῆς περιοχάς ὡς : α) τοξὺλ-λια πυλίδων ἱεροῦ (πίν. 50 β) β) παραστάδας τοξοστοιχιῶν (πίν. 50 γ) ἔνθα ἀκολουθεῖται τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα γ) κατ' ἐξαίρεσιν ὡς διάκοσμος τῆς κόγχης ἱεροῦ, δ) τέλος δὲ καὶ εἰς διαφόρους τυχούσας θέσεις. Αἱ τεθραυσμέναι πλίνθοι δομοῦνται ἄλλοτε ὡς συμπληρώματα τῶν λίθων κατ' ἐπαλλήλους στρώσεις, καὶ ἄλλοτε ὑπὸ μορφὴν σφηνῶν. Εὐκόλως δύναται νὰ διακρίνη κανεῖς περιοχὰς ἐντέχνου δομήσεως καὶ ἄλλας ὑποδεεστέρας. Αἱ διαστάσεις τῶν ἀκεραίων λίθων ποικίλλουν. Ἐχομεν μήκη πλίνθων 0.30, 0.42, 0.51, 0.53 μ., πλάτη 0.195, 0.23, 0.255 μ., πάχη δὲ κυμαινόμενα μεταξὺ 3-4 ἐκ. Εἰς τὸ πλίνθινον διακοσμητικὸν πλαίσιον τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ διέκριναν λεπτὰς καμπύλας πλίνθους κατὰ τὸ τοξωτὸν

38. ΔΧΑΕ, περ. Β', τόμ. Δ' 1927, σ. 32, ὑποσ. 1.

39. Ταύτην σχολιάζει προσφάτως καὶ ὁ Β. Πετράκος εἰς ΑΑΑ, τόμ. Α', 1968, σ. 71 - 72.

40. Ὁ καθ. κ. ᾽Α.Κ. ᾽Ορλάνδος ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐντοιχισίς ἔχει γίνεῖ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀναγράφει :

ΙΑΣΩΝ ΙΑΣΩΝΟΣ ΑΖΗΝ (ιεύς)

41. Τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν παρέδωσα πρὸς μελέτην καὶ δημοσίευσιν εἰς τὸν ἀδελφόν μου κ. Σ. Ν. Κουμανούδην. Βλ. ΑΔ, 21, 1966 (Μελέται), σ. 142, ἀριθ. 1.

τμήμα. Αὐταὶ ἔχουν πᾶχος 1,5 ἐκ. καὶ βέλος ἐπίσης 1,5 ἐκ. Τέλος σημειώ-
νω πὺς ἡ μᾶζα ὄλων τῶν πλίνθων εἶναι ἀρίστης ποιότητος καὶ ἐψήσεως.

β. *Κονιάματα*. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι τὸ χρησιμοποιηθὲν
κονίαμα εἶναι ἰσχυρὸν καὶ παρεμφερές ὡς τῶν λοιπῶν ναῶν τῆς περιοχῆς.

γ. *Θόλοι-τόξα*. Οἱ μόνοι διασωθέντες θόλοι καὶ τόξα εὑρηνται εἰς
τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ. Ἐλάχιστα στοιχεῖα διετηρήθησαν ἐκ τῶν τόξων
τῶν κιονοστοιχιῶν ἐνῷ οὐδὲν γνωρίζομεν διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ κτηρίου.
Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος εἰκάζει ὅτι ἦτο ὁ ναὸς ξυλόστεγος.
Διακρίνομεν μίαν τεχνικὴν εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν θόλων, καὶ δύο προ-
κειμένου περὶ τῶν τόξων.

1. Οἱ θόλοι κατασκευάζονται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐξ ἐγχωρίων
λαξευτῶν ἀσβεστολίθων κατὰ συγκεντρικοὺς δακτυλίους τιθεμένους ὑπὸ
τὴν ἀντίστοιχον κλίσιν τῆς ἀκτίνος τῆς σφαίρας εἰς τὸ δεδομένον ὕψος.
Οὗτοι δομοῦνται ἄλλοτε μὲν διὰ λεπτῶν ἀρμῶν ὡς εἰς τὰς κόγχας τῆς προ-
θέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (πίν. 50 α) ἄλλοτε δὲ μετὰ παχυτέρων ὡς εἰς
τὴν κόγχην τοῦ κυρίως ἱεροῦ (πίν. 49 β). Ἐκεῖ καὶ οἱ θολῖται δὲν εἶναι
τοσοῦτον ἐντέχνως εἰργασμένοι.

2. Τὸ πρῶτον σύστημα κατασκευῆς τόξων εἶναι τὸ διὰ τῆς ἀποκλει-
στικῆς χρήσεως πλίνθων μετὰ παχέων ἀρμῶν, ὡς π.χ. εἰς τὰς ἐκατέρωθεν
τοῦ ἱεροῦ πυλίδας (πίν. 50 β), ἐνῷ τὸ δεύτερον εἶναι διὰ τῆς χρήσεως
λαξευτῶν θολιτῶν (πίν. 51 α). Ἐκ τῶν ἐρριμμένων κατὰ γῆς θολιτῶν τῶν
τοξοστοιχιῶν συνάγεται ὅτι τὸ μῆκός των εἶναι περίπου 0.18 - 0.30 μ. καὶ
τὸ ὕψος των περίπου 0.10 - 0.15 μ., ἐνῷ τὸ πλάτος των μόνον 0.11 μ.

δ. *Διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη*. Διάσπαρτα ἐντὸς τῆς περιοχῆς τοῦ
κατερειπωμένου ναοῦ κεῖνται διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κατεσκευασμένα
ἐκ λευκοῦ καὶ ὑποφαίου μαρμάρου. Ἐνία τούτων προέρχονται ἐκ πρώτης
χρήσεως, ἐνῷ ἄλλα ἐκ δευτέρας. Οὕτω τὸ ἀμφικιόνιον τοῦ τριλόβου παρα-
θύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ νῦν ἔχει ἀφαιρεθῆ ἐκ τῆς θέσεώς του,
εἶναι ἀπλοῦν, καλῶς εἰργασμένον καὶ ἀκολουθεῖ βυζαντινὰ πρότυπα. Ὁμοίας
μορφῆς ἦτο καὶ τὸ ἀμφικιόνιον τοῦ παλαιοῦ ἄνωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ
παραθύρου, ὅπερ σήμερον δὲν ὑφίσταται πλέον. Ἀντιθέτως τὰ ἀμφικιόνια
τῶν διλόβων παραθύρων ⁴² τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ εἶναι λαξευ-
μένα ἐπὶ τοῦ ἐγχωρίου μαργαϊκοῦ ἀσβεστολίθου. Πιστεύω πὺς τὰ μαρμά-
ρινα ἀμφικιόνια προέρχονται ἐκ δευτέρας χρήσεως. Εἰς τὸν χῶρον τοῦ
ἱεροῦ κατὰκείται τμήματα τῆς θραυσθείσης μαρμαρίνης Ἀγίας Τραπεζῆς,
δηλαδὴ ἐκ τῆς πλακὸς τῆς καὶ τῶν φορέων τῆς.

Ἀλλὰ τὰ σημαντικώτερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀποτελοῦν νῦν τὰ λεί-
ψανα τῶν παλαιῶν ὑποστυλμάτων τῶν κιονοστοιχιῶν. Διέκριναι δύο

42. Ὁ καθ. κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος ἀναφέρει ταῦτα ὡς μονόλοβα: ΔΧΑΕ, ἔ.α. σ. 32.

ιωνικά κιονόκρανα μετὰ τῶν ἐπιθημάτων των (πίν. 51 γ, 52 α, β, γ). Περὶ αὐτῶν ὁ καθηγητὴς κ. ᾽Α. Κ. Ὁρλάνδος ἔχει γράψει ἐπιγραμματικῶς⁴³: «οἱ κίονες οἵτινες στηρίζουσι τὰ εἰρημένα τόξα εἶναι μαρμάρινοι καὶ σχετικῶς ἰσχυροὶ (διαμ. 0.25) φέροντες ὥραϊα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθημάτων ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένα φυλλώματα». Τὸ τρίτον κιονόκρανον δὲν τὸ ἀνεῦρον, ἐνθ' τὸ ἐπίθημά του εἶναι εὐκόλον νὰ ἀναγνωρίσῃ κανεὶς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (βλ. πίν. 42 β). Ἐπαντα τὰ ἀνωτέρω παρουσιάζουν ἀρχαῖσμόν τινα, δι' ὃ νομίζω πῶς εἶναι προγενεστέρων χρόνων, μὴ κατασκευασθέντα εἰδικῶς διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐξαιρεῖται τὸ κιονόκρανον τῆς εἰκόνης γ τοῦ πίν. 51 ὅπερ εἶναι ἔντεχνον.

Τέλος ἀναφέρω ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου παρετήρησα τὴν ἐντοίχισιν δύο μικρῶν πηλίνων ἀγγείων, κατὰ δευτέραν χρῆσιν, τῶν θεωρουμένων ὡς ἡχητικῶν. Ἔτερα δύο ἀγγεῖα παρετήρησα ἀνὰ ἓν εἰς τὸν διαχωρίζοντα τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ διακονικοῦ τοῖχον, καθὼς καὶ εἰς τὴν κόγχην τῆς προθέσεως. (Βλ. ὑπόσημ. 33.)

4. **Τοιχογραφία.** Περὶ αὐτῶν οὐδὲν λέγω, διότι ἔχει ἀσχοληθῇ διεξοδικῶς μὲ τὸ θέμα ὁ βυζαντινολόγος κ. Μ. Χατζηδάκης, ὡς ἐν ἀρχῇ ἀνέφερα, διὰ μιᾶς ἄκρως ἐνδιαφερούσης καὶ συστηματικῆς μελέτης του.

5. **Συμπεράσματα.** Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀποτελεῖ σημαντικὸν κτήριο τῆς θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς, ὅπερ ὁσημέραι τείνει νὰ καταστραφῇ τελείως. Δυστυχῶς οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν περὶ τοῦ ἀκριβοῦς ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου πρὶν ἢ ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιολόγων προχωρήσῃ εἰς τὸ ἔργον της. Ἡ οἰκοδομικὴ του τέχνη παρουσιάζει ἰδιομορφίαν, καὶ τὰ ποικίλα συστήματα καὶ ὕλικά ποὺ παρατηρεῖ κανεὶς εἰς αὐτὸ συγγέουν ἔτι περισσότερον τὰ προβλήματα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του καὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεώς του.

8. Ἅγιος Γεώργιος

1. **Γενικότητες.** Μικρὸς ναὸς κείμενος ἐπὶ τινος πλατύσματος εἰς θέσιν ὑψηλὴν καὶ δασώδη ἐκτὸς τοῦ οἰκισμοῦ (ΝΔ. ὕπερθεν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, σχέδ. 1). Ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν, σήμερον δὲ καλύπτεται διὰ ξυλίνης στέγης. Ἡ ὕπαρξις ὅμως γενέσεως ἐνὸς κυλινδρικοῦ θόλου καθ' ἀπάσας τὰς μακρὰς πλευρὰς προδίδει ἀκραδάντως τὴν ἀρχικὴν διὰ θόλου κάλυψιν, περὶ ἧς ὅμως οὐδὲν λέγει ὁ καθηγητὴς κ. ᾽Α. Κ. Ὁρλάνδος, ὅστις κατέτα-

43. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 32, εἰκ. 8.

ξεν ἀπλῶς τὸν ναὸν εἰς τὰς ξυλοστέγους βασιλικάς ⁴⁴. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν ναὸν γίνεται διὰ χαμηλῆς πρὸς βορρᾶν τοξωτῆς θύρας ἀκόμψως κεκοσμημένης (πίν. 53 α) καὶ κατὰ τρόπον μὴ ἀπαντῶμενον εἰς τοὺς λοιποὺς τοῦ Ὁρωποῦ ναοὺς.

2. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Οὐδὲν τεχνικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ δομὴ τοῦ κτηρίου, οὐσα πρόχειρος, διὰ μικρῶν ἀργῶν λίθων καὶ ἐλαχίστων θραυσμάτων πλίνθων, ὡς δηλαδὴ ἀπαντᾶται συνήθως κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀνεξήγητος εἶναι ἡ ἐντοιχισίς σωληνωτοῦ πηλίνου στοιχείου — τεθραυσμένου νῦν — παρὰ τὸ πρὸς δυσμὰς μικρὸν παράθυρον ἀγνώστου ἀρχικοῦ προορισμοῦ (πίν. 53 β). Ἡ διαμόρφωσις τοῦ πλαισίου τοῦ παραθύρου γίνεται δι' ὕλικῶν προερχομένων ἐκ προγενεστέρου χριστιανικοῦ ναοῦ. Ὡς γωνιόλιθος τῆς ΒΑ. γωνίας τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἔχει χρησιμοποιηθῇ πῶρινος λαξευτὸς λίθος, τεθραυσμένος, διαστάσεων 0.20×0.21 μ., ἐφ' οὗ ἀναγράφεται κακογράφως ἡ ἐπιγραφή (πίν. 53 γ):

1623

μινι Φλε
βαριος

Ταύτην δὲν ἀναφέρει εἰς τὸ σύνολόν της ὁ καθηγητὴς κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος εἰ μὴ μόνον κατὰ τὴν χρονολογίαν. Εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶ ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ κτηρίου διὰ δύο λόγους: α. διότι ἂν αὕτη ἀνεφέρετο εἰς τὸν χρόνον θεμελιώσεως θὰ εἶχεν ἐντοιχισθῇ εἰς θέσιν περίοπτον καὶ ἀσφαλῶς ἄνωθεν τῆς εἰσόδου, καὶ β. διότι τὴν ὅλην τεχνικὴν τοῦ κτηρίου δὲν χαρακτηρίζει τὸ ἐν Ὁρωπῷ ἐπικρατοῦν σύστημα κατὰ τὸν ἀνωτέρω χρόνον. Ἀσφαλῶς, λοιπόν, προέρχεται ἐκ δευτέρας χρήσεως.

3. Τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ διατηρεῖται τμήμα τοιχογραφίας διαφυγὸν παραδόξως τὴν ἀσβεστόχρισιν. Ἰσως εἰκάσωμεν ὅτι ἄλλοτε ὁ ναὸς ἦτο κατάγραφος.

4. Συμπεράσματα. Οὐδὲν ἰδιαίτερον ἀρχιτεκτονικὸν ἢ τεχνικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ ναός, ἡ δὲ περιγραφή του ἐγένετο διὰ καθαρῶς ἀρχαιακοὺς λόγους.

Γ'. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΠΙ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ

Συνοψίζων καὶ συσχετίζων τὰς παλαιὰς παρατηρήσεις τοῦ σεβαστοῦ μου καθηγητοῦ κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου πρὸς τὰς νεωτέρας τοῦ βυζαντινολόγου

44. ΔΧΑΕ, ἔ.ἀ. σ. 41.

κ. Μ. Χατζηδάκη καὶ τὰς ἰδικάς μου περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τοῦ Ὁρωποῦ καταλήγω εἰς τὰ ἀκόλουθα γενικά συμπεράσματα :

1. Εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶπω μετὰ πεποιθήσεως ποῦ ὑπὸ τοὺς μελετηθέντας ναοὺς τοῦ Ὁρωποῦ καὶ τὰ κτίσματα τοῦ κατερειπωμένου χωρίου ὑφίστανται λείψανα θεμελίων παλαιοχριστιανικῶν ἢ βυζαντινῶν κτηρίων ἀγνώστων ἡμῖν. Τὸ πλῆθος, πάντως, καὶ ἡ ποικιλία τῶν διασωθέντων τεμαχίων ἐξ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου μαρτυροῦν περιτράνως ὅτι κάπου ἐκεῖ ἀσφαλῶς ὑπῆρξαν τοιαῦτα κτήρια, ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῶν ὁποίων θὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς ἀνασκαφῆς. Φρονῶ δὲ ὅτι αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος διότι πολλὰ θὰ προσφέρῃ.

2. Ἡ διαπίστωσις ἀκολούθως τῆς ὑπάρξεως ἔτι καὶ σήμερον βυζαντινῶν ναῶν χρονολογημένων καὶ ἀνηκόντων εἰς τὸν 13ον αἰῶνα ἐν συνεχείᾳ δὲ μεταβυζαντινῶν τοιούτων τοῦ 17ου ἢ 18ου αἰῶνος μᾶς ἀποδεικνύει ὅτι τὸ χωρίον Ὁρωπὸς ἔχει τῷ ὄντι μακράϊωνα ἱστορίαν καὶ ὅτι ἦνθισεν ἐκεῖ συνεχῶς ἡ χριστιανικὴ πίστις ἀπὸ τῶν πρώτων, πιθανῶς, χριστιανικῶν χρόνων. Πλέον ὅμως τούτου πιστοποιεῖται ὅτι ἡ ἡμετέρα θρησκεία οὐδόλως ἐκάμφη ἐκ τῆς παρουσίας τῶν ξένων δυναστῶν, οἵτινες ἐπὶ αἰῶνας κατεῖχον τὸν Ὁρωπόν.

3. Πλὴν τῶν χριστιανικῶν ναῶν τοῦ ἡμετέρου δόγματος φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ἐν Ὁρωπῷ καὶ τις καθεδρικός ναὸς τῆς δυτικῆς μειονότητος, πιστοποιούμενος ἐκ διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Πότε τὸ κτήριο τοῦτο ἰδρύθη καὶ ποῦ ἀκριβῶς εἶναι ἄγνωστον, ὅπως ἄγνωστον εἶναι καὶ πότε κατεστράφη. Ὑποθέτω, ὅμως ὅτι ἡ καταστροφή του θὰ συνετελέσθη κατὰ τινα ἰσχυρὸν σεισμόν, γνωστοῦ ὄντος τοῦ σεισμογενοῦς τῆς περιοχῆς.

4. Ὁ Ὁρωπὸς φαίνεται ὅτι ἐγνώρισε μακρὰς περιόδους οἰκονομικῆς εὐημερίας, γεγονὸς πιστοποιούμενον α) ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐν αὐτῷ ναῶν, β) ἐκ τοῦ μεγάλου μεγέθους ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ σύνθετον τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τῶν τύπου, γ) ἐκ τῆς ἰδρύσεως συγκροτήματος μονῆς, ἥς τὸ καθολικὸν ἦτο ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως, δ) ἐκ τῆς κατασκευῆς θολωτῶν κτηρίων, ε) τέλος δὲ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πάντες σχεδὸν οἱ ναοὶ φέρουν τοιχογραφίας καὶ δὴ κατὰ δύο στρώματα.

5. Ἐφ' ὅλων, σχεδόν, τῶν μνημείων τοῦ Ὁρωποῦ παρατηρεῖται, δυστυχῶς, ἡ καταστροφικὴ δρᾶσις τοῦ Ἐγκελάδου, ἥτις ἐπληξεν ἢ ἠλλοίωσε κατὰ τρόπον ἀνεπανόρθωτον τὴν θρησκευτικὴν του ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τέχνην.

6. Περὶ τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης τῶν κτηρίων τοῦ Ὁρωποῦ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ἐν συνόψει τὰ ἀκόλουθα :

α) Οὐδεμία τεχνικὴ ἔνδειξις ὑφίσταται ἐπὶ τῶν μνημείων πιστοποιοῦσα ἀντισεισμικὴν τινὰ πρόβλεψιν παρὰ τὴν ἰσχυρὰν σεισμικότητα τῆς περιο-

χῆς. Ἄλλωστε καὶ σήμερον οὐδεμία τοιαύτη παράδοσις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν παλαιῶν τεχνιτῶν τοῦ χωρίου.

β) Αἱ πλείσται τῶν κατασκευῶν τοῦ Ὁρωποῦ ἀποδεικνύουν ὅτι δὲν παρουσιάζουν ἀντισεισμικὴν ἀντοχήν, διότι ποικίλως καὶ πολλαπλῶς ἔχουν πληγῇ ὑπὸ τῶν σεισμῶν.

γ) Τὰ παλαιότερα κτήρια ἐμφανίζουν δομὴν, πλέον ἔντεχνον ἢ τὰ νεώτερα. Φαινόμενον παρατηρούμενον καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ἀνακατασκευῶν.

δ) Τὰ ἐφαρμοσθέντα οἰκοδομικὰ συστήματα παρουσιάζουν μίαν συνέχειαν πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, συγχρόνως δὲ καὶ μίαν προοδευτικὴν ἀπομάκρυνσιν ἐξ αὐτῆς, ὥστε εἰς τὰ νεώτερα ἔργα νὰ ἐμφανίζεται σαφῶς τὸ πνεῦμα τῆς τεχνικῆς τῆς λαϊκῆς μας παραδόσεως.

ε) Εἰς τὰ καθαρῶς βυζαντινὰ ἔργα ἡ συνέχεια τῆς βυζαντινῆς τεχνικῆς ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τοιχοποιίαν καὶ τὸν διάκοσμόν της ἐμφανίζει ἐλαστικὴν τινὰ ἀπομάκρυνσιν, ἴσως διότι ὁ Ὁρωπὸς ἀπετέλει μικρὸν ἐπαρχιακὸν κέντρον.

στ) Εἰς ἅπαντα τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ διεπιστώθη ἡ χρῆσις τοῦ βυζαντινοῦ ποδὸς ὡς μετρικοῦ συστήματος, ἀδιαφόρως ἂν ταῦτα εἶναι ἔργα τῆς βυζαντινῆς ἢ μεταβυζαντινῆς περιόδου.

ζ) Τὰ χρησιμοποιηθέντα οἰκοδομικὰ ὑλικά εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ὑλικά κατὰ δευτέραν χρῆσιν (ἐκ παγανιστικῶν ἢ χριστιανικῶν κτηρίων) ἢ ἐγχώρια ὑλικά κατειργασμένα ἢ ἀκατέργαστα, ὡς δηλαδὴ συναντῶμεν εἰς τοὺς πλείστους βυζαντινοὺς ἢ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς ἐν Ἑλλάδι.

7. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάπλασις τῶν μνημείων ἀκολουθεῖ τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, παρεκκλίνει ὅμως, ἐν ταῖς λεπτομερείαις καὶ ἐπηρεάζεται πολὺ ἐκ τῶν τοπικῶν παραγόντων.

8. Ἡ κλίμαξ καὶ τὸ ὕψος τῶν ναῶν τοῦ Ὁρωποῦ ἀκολουθοῦν τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, πλὴν ὅμως, διακρίνονται πλείσται ὅσαι ἐλευθερίαι.

9. Μέγιστον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διαπίστωσις ὅτι τὸ δυτικὸν καὶ ἀνατολικὸν στοιχεῖον ἅτινα ἤκμασαν ἐν Ὁρωπῷ δὲν κατάρθωσαν νὰ ἐπιβληθοῦν ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ καὶ τέχνῃ τῶν μνημείων του. Τὸ ἰσχυρὸν ἐγχώριον στοιχεῖον τὰ καθυπέταξε, καὶ τὰ ἐξεμεταλλεύθη δημιουργικῶς.

10. Διεπιστώθη ἡ ὑπαρξις ἀπλῶν τεκτονικῶν χαράξεων εἰς τὸν σταυροειδῆ ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καὶ αἱ ἀπλᾶι ἀριθμητικαὶ σχέσεις τῶν διαφόρων μερῶν των πρὸς ἄλληλα. Δηλαδὴ στοιχεῖα διευκολύνοντα τὴν κατασκευὴν. Διεπιστώθη ἐπίσης, ὅτι οὐδόλως ἰσχύουν αἱ προταθεῖσαι ὑπὸ τοῦ καθ. Ν. Κ. Μουτσοπούλου πολύπλοκοι καὶ ἐγκεφαλικά χαράξεις, ἐπὶ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν, ἔτι δὲ καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου ἰσοσκελοῦς τριγώνου, αἵτινες οὐδένα πρακτικὸν σκοπὸν ἐξυπη-

ρετοῦν κατὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν σύνθεσιν ἢ τὴν δομὴν τοῦ μνημείου. Δηλαδή χαράξεις δεσμευτικαὶ πάσης καλλιτεχνικῆς ἀναζητήσεως, καὶ ἄνευ πρακτικοῦ τινος χαρακτηῖρος.

11. Τέλος ἀναφέρω ὅτι τὰ μνημεῖα τοῦ Ὁρωποῦ πλὴν τοῦ ἐνδιαφέροντός των ἀπὸ πλευρᾶς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τέχνης παρουσιάζουν καὶ ἕτερον ἐνδιαφέρον, δηλαδή καθαρῶς ἀρχαιολογικόν, διὰ τῶν ἐν αὐτοῖς ἐντοιχισμένων ἐνεπιγράφων καὶ γλυπτῶν τεμαχίων ἔτι καὶ ποικίλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Ἵσως λοιπὸν μία περαιτέρω ἔρευνα ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἀρχαιολόγων προσφέρει πολλὰ εἰς ἡμᾶς διὰ τὸν ἄγνωστον εἰσέτι Ὁρωπόν.

Μάϊος 1968

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

R É S U M É

NOUVELLES REMARQUES SUR LES MONUMENTS CHRÉTIENS D'OROPPOS

(PL. 32 - 53)

A côté des opinions du professeur A. Orlandos et de M. Chatzidakis l'auteur à été amené aux résultats suivants :

Le grand nombre des pièces d'architecture éparses dans le site d'Oropos indique la présence des monuments de plusieurs époques.

Une fouille serait nécessaire afin de découvrir des églises d'une époque antérieure.

Actuellement existent des églises datées du 13me, 17me et du 18me siècle.

Il y a des restes montrant une influence occidentale prononcée ; on peut donc tirer la conclusion qu'une église d'un style occidental avait été construite.

La multitude des monuments conservés, leurs grandes dimensions, les fresques, les coupes, et la décoration en général prouvent une floraison économique des habitants de la région.

Les méthodes de construction indiquent qu'aucune mesure n'avait été prise contre les séismes, si fréquents dans la région. Les monuments les plus anciens sont les plus soignés et relèvent d'un caractère byzantin, tandis que les constructions les plus récentes sont influencées par l'art populaire. La mesure en usage pour le dessin des églises est le pied byzantin.

Les matériaux de construction proviennent de la région, ou bien ils sont pris des constructions païennes.

Le plan et les sections de l'église de Panaghia obéissent aux tracés tectoniques, simples, ayant comme base le pied byzantin. Cette méthode facilite la formation des plans et par conséquent les travaux de constructions.

L'intérêt des monuments d'Oropos s'étend aussi à l'épigraphie et à l'archéologie classique, grâce au nombre important d'inscriptions inédites ou mal publiées, qui s'y trouvent.

J. N. KOUMANOUDIS

α. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Ὅψις ΒΑ.

β. Ἐσωτερικὴ ὄψις Β. τοίχου. Διακρίνεται
ἡ γένεσις τοῦ θόλου καὶ τοῦ σφενδονίου.

γ. Ὅψις ἐκ δυσμῶν, μὲ θεάν πρὸς τὸ ἱερὸν
(φωτογραφία 1958).

δ. Τοιχοποιία Ν. τοίχου.

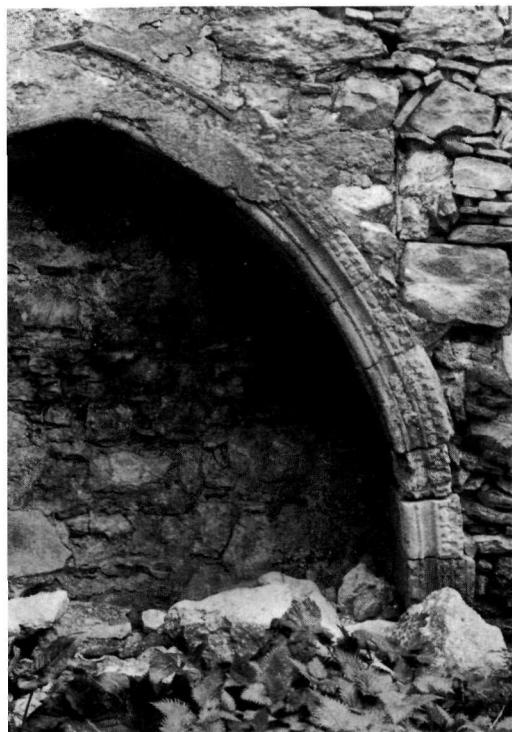

α. Άγιοι Ἀπόστολοι. Λεπτομέρεια θολιτῶν Β. κόγχης

β. Λεπτομέρεια διατομῆς πωρίνου πλαισίου.

γ. Ἡ τεθλασμένη κόγχη (φωτογραφία 1958).

δ. Λεπτομέρειαι ὀψews πωρίνου πλαισίου (1958).

α. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Τοιχοποιία Β. τοίχου.

β. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς πρὸς Β. κόγχης. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον ἐντοιχισμένον ὡς θολίτης.

δ. Ἐνεπίγραφος σφόνδυλος (κατὰ δευτέραν χρῆσιν).

γ. Μαρμαρινὴ πλάξ μετὰ φατνώματος στροφῆως (πρώτη χρῆσις) καὶ ἀναγλύφου διακόσμου διὰ διπλοῦ σχοινίου (δευτέρα χρῆσις).

α. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Ὑπέρθυρον πρὸς Β. παραθύρου. Ὅψις ἐσωτερική.

β. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Ἐδρασις ὑπέρθυρου ἐπὶ ὀρθοστατῶν. Ὅψις ἐξωτερική τοῦ πρὸς Β. παραθύρου.

γ. Ἅγιος Ἰωάννης. Δυτική ὅψις προσθήκης (φωτογραφία 1958). Διακρίνεται τὸ λίθινον ἀνάγλυφον καὶ παρὰ τὴν θύραν τὸ ἐντοιχισμένον χριστιανικὸν κιονόκρανον.

α. "Άγιος Ιωάννης. Όβις νοτία. Διακρίνεται ο άρμος πέρατος του άρχικού πυρήνος και η προς Δ. προσθήκη.

β. Όβις άνατολική.

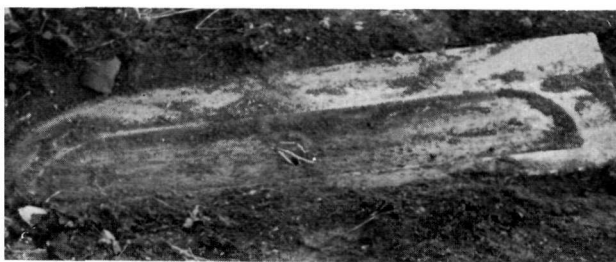
γ. Δυτική όβις (φωτογραφία 1968). Διακρίνεται ή μεταξύ των έτών 1958 - 1968 έπελθοῦσα καταστροφή.

Ἅγιος Ἰωάννης. Τεκτονικὸν κιονόκρανον (φωτογραφία 1960).

α. Ἀρχικῶς λαξευθεῖσα ἔδρα.

β. Ἐκ τῶν ὑστέρων λαξευθεῖσα ἔδρα.

γ. Μαρμαρινὴ ἀβαθὴς λεκάνη μετὰ ὀπῆς πλησίον τοῦ ναοῦ.

δ. Πήλινος ἀγωγός. Πιθανῶς ρωμαϊκός.

ε. Λεπτομέρεια κογχῶν προθέσεως.

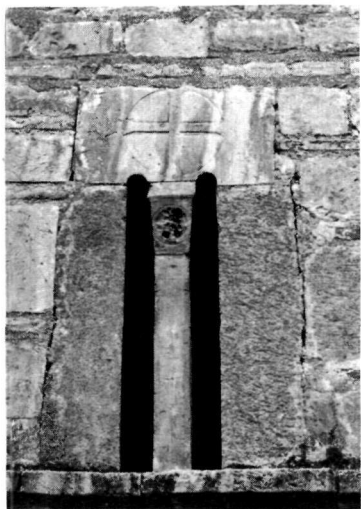
ζ. Σταθμὸς Δ. θύρας. Προέρχεται ἐξ ἑδράνου κλασσικοῦ θεάτρου. Πωρόλιθος ἐγχώριος.

α. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ὅψις κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν.

β. Ἐνεπίγραφος θολίτης ὑπερθύρου παλαιᾶς πρὸς Ν. θύρας.

γ. Δίλοβον παράθυρον ἱεροῦ.

δ. Μονόλοβον παράθυρον τυμπάνου νοτίας κεραίας.

α. Κοίμησις. Τμήμα τοιχογραφιών ἐπὶ τῆς πρὸς δυσμᾶς στοᾶς. Διακρίνονται τὰ ἀκιδιογραφήματα.

β. Ἡ πρὸς τὴν βόρειον στοάν θύρα καὶ αἱ παρ' αὐτὴν παλαιαὶ τοιχογραφίαι.

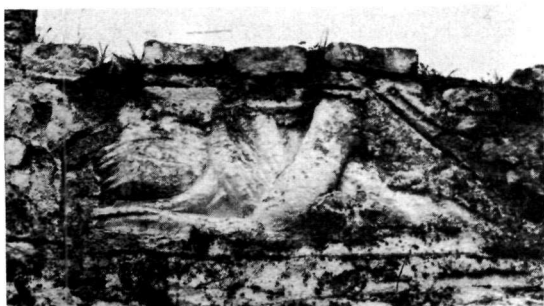
γ. Λεπτομέρειαι τοιχοποιίας καὶ στέψεως τῆς προθέσεως.

α. Κοίμησις. Ἐντοιχισμένη πλάξ ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου τοῦ περιβόλου (ΒΔ. γωνία).

β. Τεμάχια κιονίων κατὰ τὴν Β. αὐλήν.

γ. Ἀνάγλυφον ἐπιτύμβιον ἐντοιχισμένον ἐπὶ τοῦ Α. τοίχου τοῦ περιβόλου (ΒΑ. γωνία).

δ. Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον ἐντοιχισμένον ἐπὶ τοῦ Α. τοίχου τοῦ περιβόλου.

ε. Ὑπέρθυρον ἐκ παρολίου μετὰ λαξευμένου τόξου μορφῆς συγκλινούσης accolade.

α. Κοίμησις. Ἀνατολική ὄψις. Διάπλασις τοιχοποιίας.

β. Βόρειος ὄψις. Διακρίνεται τὸ νεώτερον κωδωνοστάσιον καὶ ἡ κάτωθεν αὐτοῦ ἐντοιχισμένη ἀνάγλυφος πλάξ. Ἡ στοὰ εἶναι ἔργον προσφάτου ἀναστηλώσεως.

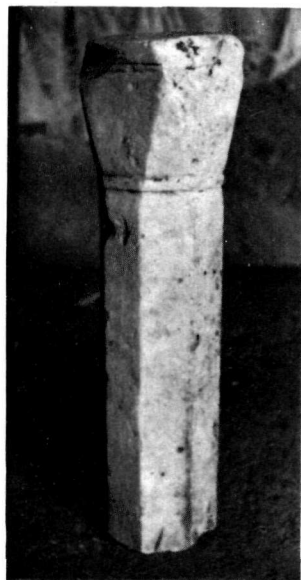
α. Κοίμησις. Κάλαθος παλαιοχριστιανικού κιονοκράνου με άκανθώδη φύλλα.

β. Έπίθημα κιονοκράνου. Προέρχεται εκ του ναού του Άγ. Γεωργίου.

γ. Κοίμησις. Έπιτυμβία στήλη (Βόρειος αύλή).

δ. Βυζαντινόν κίονιον εύρισκόμενον επί της Δ. στοάς.

α. Μεταμόρφωσις Σωτήρος. Δυτική ὄψις.

β. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου.

γ. Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον ἐντοιχισθὲν ἐσχάτως εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς κυρίας εἰσόδου.

δ. Κινητὸν εὖρημα ἐκ χριστιανικοῦ ἀναγλύφου τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ.

ε. Τεμάχιον ἐνεπιγράφου ἐπιτομβίας στήλης.

α. Ἁγιος Βλάσιος. Ὅψις τοῦ ἔρειπίου βλέπουσα πρὸς τὸ ἱερόν.

β. Κατάλοιπον τοιχογραφιῶν κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν.

γ. Φραγκικὸν κιονόκρανον μετ' ἀποκεκρουμένας τὰς ἀναγλύφους παραστάσεις.

δ. Κάλαθος παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου μετ' ἀκανθωδῶν φύλλων.

α. Ἅγιος Βλάσιος. Αἱ διπλαῖ κόγχαι τῆς προθέσεως.

β. Κατασκευὴ τεταρτοσφαιρίου κόγχης ἱεροῦ. Ἀρχικὸν στάδιον λιθοκτιστον, μεταγενεστέρα κακότεχνος ἀνακατασκευὴ διὰ πλίνθων.

γ. Ἅγιος Νικόλαος. Ὁψις κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν.

α. Ἅγιος Νικόλαος. Ὅψις κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν.

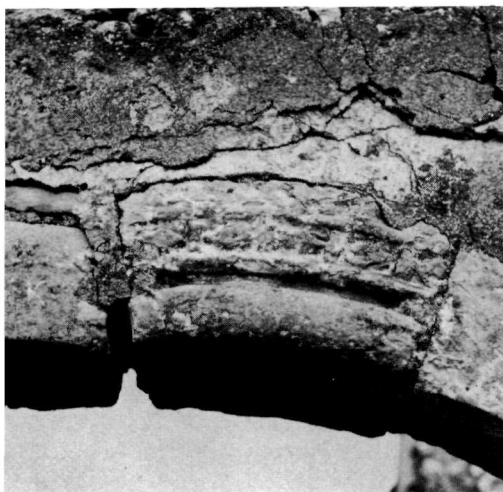
β. Ὅψις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἐξωτερικῶς.

γ. Λεπτομέρεια διακόσμου παραθύρου κόγχης ἱεροῦ.

δ. Ἡ δυτικὴ θύρα ἐκ τοῦ τμήματος τῆς προσθήκης.

α. Ἅγιος Νικόλαος. Θολίτης Δ. θύρας τεθείς
κατὰ δευτέραν χρῆσιν. Προέρχεται ἐξ ἀγνώ-
στου κτηρίου μέ δυτικὴν μορφολογίαν.

β. Ἐπιτομβία στήλη, οὐδὸς
τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

γ. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ σφωζομένου τμήματος
τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου : Παντοκράτωρ.

δ. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου ἐν τῇ γειτο-
νίᾳ τοῦ τέμπλου : Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

α. Ἅγιος Νικόλαος. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου καὶ παρὰ τὸ πέρας τοῦ παλαιοῦ κτηρίου: Ἅγ. Δημήτριος.

β. Τμῆμα τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ μεταγενεστέρου Ν. τοίχου ἐγγὺς τῆς ΝΔ. γωνίας.

γ. Τοιχογραφικὸς διάκοσμος παρὰ τὴν βάσιν τοῦ Ν. μεταγενεστέρου τοίχου.

α. Άγιος Γεώργιος. Άποψις τοῦ ἔρειπίου ἐκ δυσμῶν (φωτογραφία 1960).

β. Λεπτομέρειαι κατασκευῆς τεταρτοσφαίριου κόγχης ἱεροῦ (φωτογραφία 1960).

α. Ἅγιος Γεώργιος, Λεπτομέρεια κατασκευῆς τεταρτοσφαιρίου
κόγχης προθέσεως (φωτογραφία 1960).

β. Ἡ μεταξὺ προθέσεως καὶ ἱεροῦ πυλῖς.

γ. Ἡ παραστάς τοῦ Δ. τοίχου ἐνθα καταλήγει
ἢ πρὸς Β. κιονοστοιχία. Διακρίνεται ὁ διαχω-
ριστικὸς ἄρμός μεταξὺ παραστάδος - Δ. τοίχου.

α. Ἅγιος Γεώργιος. Ὁ πεσσὸς τῆς Ν. κιονοστοιχείας. Διακρίνονται οἱ λαξευτοὶ θολῖται τῶν τόξων.

β. Ἡ ἀσύνδετος ΒΔ. γωνία τοῦ ναοῦ. Διακρίνεται κλασσικὸν ἐπικράνον ἐντοιχισμένον.

γ. Ὡρισμένα ἐκ τῶν κιονοκράνων καὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν ποτὲ κιονοστοιχείων.

δ. Κορινθιάζον κιονόκρανον μετὰ φύλλων καλάμου, ἐντοιχισμένον κατὰ θέσιν ὀριζοντίαν.

α. Ἅγιος Γεώργιος. Ἰωνικὸν κιονόκρανον ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν.

β. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν φέρον ἀπλοῦν διάκοσμον.

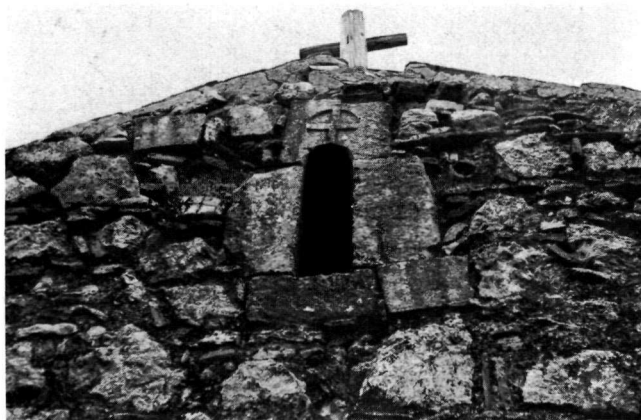
γ. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἐκ τῶν κιονοστοιχιῶν φέρον πλουσιώτερον διάκοσμον.

δ. Ἐπιτυμβία στήλη ἠκρωτηριασμένη, χρησιμεύσασα ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν (φωτογραφία 1959).

α. Ἅγιος Γεώργιος, ἐγγὺς τοῦ δάσους. Ὅψις κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν.

β. Λεπτομέρεια Δ. παραθύρου. Ὑλικά πλαισίου κατὰ δευτέραν χρήσιν. Δεξιᾷ ἐντοιχισμένον πήλινον κοῖλον στοιχείον.

γ. Ἐπιγραφή ἐπὶ γωνιολίθου τοῦ ἱεροῦ, κατὰ δευτέραν προφανῶς χρήσιν.